

A
SZÉKELY-UDVARHELYI
EV. REF. COLLEGIUM
TÖRTÉNELME.

AZON COLLEGIUM 1873. MÁJUS 22-ÉN TARTOTT
KÉTSZÁZADOS EMLÉKINNEPÉRE ÖSSZEÁLLITOTTA

KIS FERENCZ.

MOST AZON COLLEGIUMBAN AZ EGYETEMES, HONI ÉS KER.
EGYHÁZI TÖRTÉNELEM RENDES TANÁRA.

SZÉKELY-UDVARHELYTT,
NYOMATOTT BECSEK D. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1873.

223-5-A

SZÉKELY-UDVARHELYI
EV. REF. COLLEGIUM
TÖRTÉNELME.

ÖSSZEÁLLITOTTA
KIS FERENCZ,
AZON COLLEGIUM RENDES TANÁRA.

SZÉKELY-UDVARHELYTT,
NYOMATOTT BECSEK D. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1873.

A székely-udvarhelyi ref. collegium tanuló ifjúsága 1833-ban (május 18-án) egy, azelőtt félszázaddal elhalt sok érdemű, jeles tanárának Kis Gergelynek *) emlékinnepet tartott. Ez alkalommal az iskolai előljáróság által az is megállítottatott, hogy a kegyelet ilyenén kifejezése minden ötödik évben ujittassék meg. Nem is maradt el az, mikor a körülmények, főleg hazánk viszonyai engedték. A jelen 1873-ik évben ismét elkövetkezendőn az öt éves emlékinnepe megtartása: nevezett collegium előljárósága jónak látja azzal kapcsolatosan e tanintézet magasabb, gymnasiumi állásra emelkedésének kétszázados emlékinnepét is megtartani, azt is elhatározván, hogy ezen innepélyre tanintézetünk történelme nyomtatásban közzé tétessék.

A kivántató történelem (monographia) megírásával én bizattam meg.

Örömmel fogadtam a megtiszteltetést.

Régóta foglalkozom — különben is, mint jelenleg történelmi tanár — e tárgygyal, s már 1866-ban, mikor az erdélyi ref. egyetemes tanári értekezletet körünkben volt szerencsénk tisztelni, terjesztettem is elé iskolánk monographiájából egy töredékes kivonatot.

Mégis, megvallom, nagy a munka, melynek végrehajtását magamra vállaltam. Nehéz a feladat, melyet megoldanom kell.

Ez iskolának, kezdetétől fogva mostanig, és így szinte háromszáz évre terjedő történelmét, minden főbb mozzanatokkal, emelkedésére, vagy hanyatlására befolyt tényezőkkel, a tanügy koronkénti állásának statistikai kimutatásokra fektetett előterjesztésével, és hiven, ugy felmutatni, — hogy az ne csak képe legyen egy folyamnak, mely esmeretlen, csekély forrásokból eredt ugyan, de lassanként többfelől nyert gyarapodás által meg-

*) Kis Gergely életrajzát lásd alább 19. §.

növekedve, áldást adólag ment e haza földén keresztül. — hanem hogy kitűnjék, "mikép e tanintézet fennállását továbbra is nemzetünk, főleg egyházunk érdekei egyaránt megkívánják: ez egy oly munka, melyet csak megkísérteni, de az adatok hiánya miatt kimerítően, végrehajtani nem érzem magam elég képesnek.

Azonban, mit erőm, és a körülmények engednek, megtenni nem mulasztom el.

Szerencsére azon viharok, melyek hazánkon igen sokszor oly rombolólag vonultak keresztül, annyira legalább megkimélték ez iskolát, hogy jegyzőkönyveink, s levéltárunk nem estek áldozatul, és így némi, czéломra megkívántató adatok birtokába juthattam.

E mellett, két érdemes férfi, a mult század utolsó, és e század első felén, — noha egyik sem kimerítően és elég hitelesen — munkálkodott e téren.

Az egyik ama híres Benkó József, középjaitai ref. pap, és egy pár évig ez iskolánál hittanár. *) Még pap korában 1773-ban megírta volt anyanyelven (mint maga mondja szerénységből rudi penicillo) az udvarhelyi iskolának, melynek ő is növendéke volt, történelmét ily czim alatt: „Udvarhelyi novitius deák“; de e munka kéziratban maradt, és elveszett.**) Szerencsére azt a tudós szerző — rövid kivonatban — befoglalta a később 1778-ban világ elé bocsátott „Transsilvania“ című nagy munkájába. Ez magában foglalja tizenkét tanár életrajzát, s kapcsolatosan az iskola némely történeteit 1674—1787-ig; de a lehető legnagyobb rövidséggel. ***)

*) E tudós férfi életrajzát lásd gr. Mikó Imre ő nmlgától terjedelmesen megírva, és közzé téve önálló kötetben. Mint iskolánk tanáráról lásd alább 23. §.

**) Benkó József novitius deákja kiállítására nagyajtai Cserrei Mihálynak, nagyatyja (anyja után) Hermányi Péternek, és édes atya Benkó Mihálynak, kik mind hárman időnként ezen iskolában tanultak, jegyzeteit, és elbeszéléseit használta fel, s a kéziratban levő művét átadta — mint írja — az akkori (idejebeli) — leghíresebb professornak (hihetőleg Kis Gergelynek); I. Transsilv. II. kötet 261. §. Hogy hová lett ezen novitius deák: ma, tudni nem lehet. Egy példány belőle — az író halála után sokáig fenntartotta magát Erdővidéken. Élnek ma is, kik látták ott ezt a novitius deákot, sőt beszéltek is vele. Meghalt-e, vagy, valahol ma is bujkálva, él: végére jární még nem tudtam.

***) Lásd ezen közleményt Transsilvania II. k. 261. §. ily czim alatt: „Collegium, seu gymnasium areopolitanum, alias udvar-

A másik, ugyan e szempontból megemlítendő, Szigethi Gyula Mihály, ki a mult század végén, és ennek elején huzamos ideig volt iskolánk mellett elébb rendes, azután nyugalmazott tanár. *) Részint Benkő említett adatai (tán novitius deákja), részint más általa meg nem nevezett kutfők után irt bővebben, de mégis röviden, iskolánkról 1674—1820-ig, ily czim alatt: „Székely-udvarhelyi rózsás kert.“ **)

Ezek mellett már, némi idegen kutfőkön kívül, főleg jegyzőkönyveink, s levéltárunk egyes darabjai nyujtanak nekem vezérlámpát, melynek világánál, habár töredékesen, tudhatok a kitűzött célra szükségelt, s lehető hiv történeti rajzot eléállítani.

A képnak azonban, melyet felmutatandó vagyok, jobb megismerése végett, bizonyos nézpontjait kell kijelölnem. Ezek teendik az iskola monographiája korszakait.

Az első megyen bizonytalan időtől 1768-ig.

A második 1768-tól 1832-ig.

A harmadik 1832-től 1873-ig.

helyense.“ Hogy ez a novitius deák rövid kivonatja: kiteszlik a tartalomköt. Azt levéltárunkból nem állithatta ki, csak azon kutfők után, melyeket ott említ. Az egész, nyomtatásban egy félivre sem terjed. (3 és fél nyolczadrét levél) De ha rövid is: Benkő érdeme elismerésre méltó. E nélkül ma, ez iskola régi történelme csonkán, vagy mondák után, fehéden volna összeállítható.

*) L. alább 23. §.

**) Szigethi Gy. Mihály e kis műve megjelent az 1825-ki Tudományos Gyűjtemény 11-ik füzetében. A régibb történetekre — mint maga is mondja — Benkő említett közleményét használta. Szigethi e dolgozata m. e. két nyomtatott nyolczadrét ivnyi, de terjedelmesebb (inkább szóbőség által) mint a Benkőé. Ugy látszik, ő már buvárkodott is — mit Benkő mellőzött — levéltárunkban. Csak kár, hogy futólagosan. A miatt közleménye nem csak hiányos, hanem sok helyt téves is. Ő is, mint Benkő, csak a korabeli eseményeket tárgyalja részletesebben; de mindenütt egyoldalulag és felületesen. Szigethi után, félszázadon át mostanig senki sem munkálkodott e tércen-

I.

ELSŐ KORSZAK.

Bizonytalan időtől 1768-ig.

1. §.

Benkő J. Transsilvaniajában azt mondja: „Vix aliquid in gymnasio udvarhelyensi consignatum reperitur, ex quo historia ejus adornari posset.“

Ez, főleg, a régebbi időkre vonatkozólag, valóban igaz.

Mikor, és miként keletkezett e város keblében egy ref. iskola? Minő terjelemmel, és szervezettel bírt az több időn át? Kik segélyezték a 17-ik század utó feléig? E kérdésekre, adatok hiánya miatt, semmit sem lehet határozottan felelni. Iskolánk bizonyosabb történelme I. Apafi Mihály fejedelemsége alatt kezdődik. Levéltárunk, jegyzőkönyveink, a helybeli ref. megyénél, sőt egyebütt is ez ideig talált okiratok, levelek az azelőtti időről — e tárgyra vonatkozólag — bizonyost, hitelest, felmutatni nem tudnak.

Vagynak, kik szájhagyományok után, itt az első ref. iskola alapítását Bethlen Gábor fejedelemnek tulajdonítják. Szeles János Udvarhely városáról készített munkájában *) a

*) Szeles János (Orbán Balázs tévesen Mártonnak írja) udvarhelyi születésű volt. A jezsuiták társaságának akarván tagja lenni, azok közt növekedett. Felavatását meggátelta a rendnek 1778-ban történt eltörlése. Ha a jövőn szülőhelyére, e városnál huzamos ideig szolgált jegyzői minőségben. E hivatala alatt a város és Udvarhelyszék levéltáraiból, és nagyobb részben szájhagyományokból Udvarhely városáról egy művet írt ily czím alatt: „Nemes Székely-Udvarhely, és ezen nemes szék anyavárosának eredetéről, fekvéséről, határaitól, nevezetéről, privilegiáimairól, nyomoruságairól, s több rendszerént kitett nevezetesebb eseteiről való könyvecske.“ Nyomatásban nem jelent meg. Kézírásban maradt, s így forog ma is közkézen. Az adatok, melyek 1780-ig terjednek, okiratokkal kevésbé támogatottak. Sok benne meseszertű, sőt téves előadás. Irálya pongyola, s itt-ott történelmi összefüggés nélküli. Azonban érdekes, és néhol használható.

„religiókról“ való cikkben azt jegyzi fel: „A reformata religió néhai b. e. Bethlen Gábor fejedelemségében vett magának nagyobb erőt, a mikor is sok viszongások voltak a két (cath. és ref.) religiók közt a parochialis templom aránt — — — — — a viszongás lecsendesítettén, a reformata résznek a templom felépítettén, *) csakhamar a fejedelem adományából iskola is építettett, mely időjártában „collegium“ nevezetet vett.“

Én azonban úgy itélek: azon „trivialis“ **) iskola, mely a mostaninak szülőanyja, régibb Bethlen Gábor fejedelemségénél, és egyidős a reformatiónak e városban lett meghonosulásával. ***) Ugyanis

A történelem bizonyítása szerint, mindenütt, hová a reformatió behatott, azonnal iskolák is keletkeztek. A hitujítás az

*) Orbán Balázs adatai szerint e viszongások lecsendesülése I. Rákóczi Gy. fejedelem alatt 1633-ban történt volna. L. „Székelyföld leírása“ b. Orbán B.-tól. I. kötet. VII. cikk. 1. jegyz.

**) Igy nevezi Benkő J. Transsilv. II. köt. 261. §.

***) Mikor, és miként reformálódott a székelyföld, és éppen a ma szépen virágzó székely-udvarhelyi ref. egyház mikor, és hogy vette alapulását: bizonyosan tudni nem lehet. Hogy korán történt: kétséget nem szenved. Benkő J. kéziratban maradt „Filius posthumus“ című munkájában Brassó reformátoráról Honter Jánosról azt írja: „A reformatiónak Erdővidékre és az egész székelyföldre való terjesztésében legnagyobb eszköz ez áldott emlékű férfit vala.“ (L. Filius posth 2-ik rész.) De ezt inkább is a Barczasággal határos Háromszék-, és Erdővidékről lehet tán mondani. Orbán Balázs, — az általa idézett kútfők nyomán, — azt állítja, hogy Udvarhelyt már 1563-ban (tehát még azelőtt, hogy Alesius, vagy Madár Dénes magyarok, és székelyek első superintendensévé választatott 1564-ben) viszály folyt a ref. és cath. felek közt a parochialis templom felett, egyik sem akarván azt a másnak átengedni. 1600-ig közösen használják. 1600—1610-ig a catholicusok birják. 1612-ben a reformatusok felvül kerekedve, a cath. lelkészek a városban sem türenek, csak 1623-ban a Bethlen Gábor rendeletére engedték meg, hogy keresztelés, és temetés végett a városba járhasanak, míg nem (Szeles J. szerint Bethlen G., Orbán B. adatai szerint I. Rákóczi Gy. alatt) a viszály véget ért, a pör alatti paroch. templom a cath. félcé lett, és a ref. híveknek közkölségen, a piac közepén, a szent-Anna kápolnája helyére új templom építettett. (L. bővebben Orbán Balázstól „Székelyföld leírása“ I. köt. VII. cikket, és az általa idézett kútföket.)

Ezek szerint Udvarhely városának reformálódása még a 16-ik század közepén megkezdődött. Egy itteni ref. iskola is akkor, vagy azután csakhamar vehette alapulását.

iskoláktól remélt és nyert is legnagyobb gyámolítást. Itt is tehát, hihetően, az újított vallásra áttértek, mindjárt állítottak egy kis iskolát gyermekeik számára. Csekély volt az, gondolhatni, kezdetben. Csak a módosabb családoknak lehetett iskolája. Hanem mint e város növekedésével *) az új egyház is növekedett: némi fejedelmi s egyéb segély hozzájárultával **) lassanként megerősödött, s kinőtte magát, annyira, hogy abban a 17-ik század közepén (1650), tehát ezelőtt m. e. 200 évvel nemcsak a helybeli, de a vidéki hitsorsosok fiu-gyermekei is, egy tanító (ludi magister) vezetése alatt, ki egyszersmind megyei cantor volt, az írás-, olvasás-, számvetésben, az újított (Kálvin-féle) vallás hitágazataiban, a latin nyelv elemeiben rendes oktatást nyertek. ***)

2. §.

Nézetem szerint tehát ez iskola, születésétől fogva az irtó időig (1650) trivialis állapotban szinte egy századot élt át. Megérte, eszerint, nemzeti fejedelmeink nagyobb részének trónra jutását, és szerencsés vagy szerencsétlen sorsát. Megérte a ref. vallásnak e hazában, még a főbb családi körökben is, lassankénti elterjedését, és előnyre jutását. Tanuja volt azon többszöri győzelmeknek, melyek által kis hazánk protestans fejedelmei a testvér magyarhoni hitsorsosok érdekében vallásszabadságot biztosító béke-kötéseket (bécsit 1603, nikolsburgit 1622, linczit 1647.) eszközölték. És látta ez, annyi idő alatt körötte, és nem egyszer erőtlen testén átvonulva is sulyosan érezte, azen viharekat, melyeket a pártviszály s legtöbbször az irgalmatlan védur (a török porta) önkényüleg zudított szegény hazánkra.

*) Régen Udvarhely körül több apró falu volt. Azok egyenként a városba olvadtak be. Nyenek voltak: Gyárosfalva, mely a kápolnán feyül a Nagy-völgyben feküdt. Ezt János Zsigmond adta a városhoz 1571-ben. Ebből alakult egyik része a városnak, a mai Botos-utca. Szent-Imrefalva, (a Szarkakő felé menőleg észak-keletre) melyet Báthori Kristóf költöztetett be 1577-ben. Dánfalva (átellenben a Szentimrével a Morum kutjánál) önként jött a városhoz. Czibrefalvának (a Nagy-Küküllő hidján túl a mai országuton belől) határa Bikafalvához kapcsolottatott, de lakóiból többen húzódtak Udvarhelyre. Lásd Szeles J. fentebb említett munkáját.

**) L. alább 7. §.

***) Benkő J. erről hallgat, csak Szigethi Gy. Mihály említi, de hogy nem nagyítás, l. alább 7. §. 1. alapsz.

S mégis nem találkozott, ki oly sok jó, és rossz időn at, e gyámoltalan csecsemőt karjára véve, fejlettebb korra eljutni segítette volna!!

A midőn Bethlen Gábor, és a Rákócziak oly bőkezűleg dótálják a fejevári, sárospataki, s más iskolákat: a székelyföld protestans magyar lakósi, — pedig, bizonyára, azok nem voltak utolsó a haza és vallás szabadságáért folyt küzdelmekben, — kénytelenek beérni egy-egy önjerejökön állított trivialis iskolával, vagy legfennebb ugynevezett particulával. *)

I. Rákóczi György fejedelem alatt 1637-ben meghatározatik ugyan, hogy Seps-Szentgyörgyön, Kézdi-Vásárhelyt, Udvarhelyt és Hátszegen iskolák állittassanak, és azokat az anyaszentegyház pénztárából a superintendens gondozza, **) de hogy ezen határozatnak mi eredménye lett, főleg iskolánkra nézve: tudni nem lehet. Ha nyert is ennek következtében iskolánk valami segélyt: az által sem tudott emelkedni, hihetőleg azon gyászos évek miatt, melyeket nem sokkal azután (1657-ben) II. Rákóczi Gy.-nek a svéd-lengyel háboruba nagyraevágás szülte belételegyedése előidézett. Hanem

3. §.

A gondviselés úgy akarta, hogy addig höní fejdelmeink sora ne végződjék be, míg ez iskola csecsemő-korából ki nem lép.

Elzúgtak elvégre a viharok bérczes hazánk felett 1657—1662-ig, romot, pusztulást, inséget hagyva magok után, s elsodorva többeket fejdelmeink közül is. A dicsszomjas II. Rákóczi György áldozatul esik (1660). Barsai Ákos orgyilok által elvézik (1661). Kemény János, Nagy-Szöllős mellett, török lovak patkóitól széttiportatik (1662). A fényes kapu megeleégve nyomorult hazánk példás meglakoltatásával, miután Apafi Mihályt kiválasztja, és állandósítja a fejedelemségben: romboló hadait kivonja a letarolt ország bérczei közül.

És Apafi alatt valamivel jobb idők derülnek hazánk és nemzetünk egén. A némi tekintetben gyenge, de sok tekintetben jó ***) fejedelem gondoskodását a székelyföldi iskolák sem kerültek ki.

*) Ilyen volt a maros-vásárhelyi is. L. Trans. II. köt. 260. §.

**) L. Trans. II. köt. 262. §. 2. p.

***) L. Transsilvania I. köt. 123. §. 1. pont.

Az uralkodók, rendszerint, a jót, avagy roszt, gyakran a köröttök levő meghitt embereik tanácsából teszik.

Apafit sok jóra tanácsolta egyfelől nemes, és bölcselkü nője Bornemisza Anna, — másfelől legbiztosabb embere, és az ország korbátnoka (cancellarius) Bethlen János. Az erdélyi protestans iskolák ügye e férfinak köszönhet sokat. A kérdés alatti (udvarhelyi) éppen ennek legtöbbit.

4. §.

A Bethlen-név, valóban, innepelt név, hazánk, nemzetünk történelmében. E névvel nevezett család ősrégi. A magyar királyság kezdete óta szerepelnek ennek fiai, és leányai a polgári, egyházi, és irodalmi téren — kitünően, ragyogva.

Jelen értekezés keretén kívül esnék, ha ezen család eredete, elnevezése, s leszármazása történelmét terjedelmesen eléadnók. Annyit azonban — iskolánk történelmének kellő megértése végett — szükségesnek látunk érinteni, hogy a Bethlen-család, — melynek törzsanyjául Sarolta, szent István első magyar királyunk testvére tartatik, — a 14-ik század első felében két ágra hasadt: iktari, és bethleni ágra. A bethleni ágon megint az irt században két család képződött: apafi, és bethleni Bethlen-család. Az Apafi-család fiúága kihalt II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemben 1713-ban (febr. 1.). De az iktari és bethleni családágak az isteni gondviselés által hazánk és nemzetünk érdekében azután is fennmaradtak, mig nem 1836-ik évi márczius 11-én az iktari fiúagnak is gróf Bethlen Domokos elhalásával vége szakadt. Ennek czimere két egymással szemben álló, és nyakon nyilvesszővel átlőtt hattyu, — annak egy aranyalmát szájában tartó kigyó. *)

5. §.

E kigyó-czimeres Bethlen-ágból származott (1613-ban) azon Bethlen János, kiről fennebb szólni kezdénk. Atyja volt Bethlen Farkas, küüllői főispán, a fejedelmi sergek, és Szamosujvár főkapitánya. Anyja Kemény Anna, — Lázár Annának Bethlen Gábor anyja testvérének leánya. A magas állá-

*) A Bethlen-család eredetéről, leszármazásáról, sat. l. bővebben Transsilvania II. köt. 275. §. 9. pont.

su. és műveltségű szülők, s rokonok az egyetlen jó reményű fiút a fehérvári iskola akkoriban leghíresebb tanára, a tudományosságáról, s vallás aránti buzgalmáról „félapostol“-nak nevezett Kereszturi Pál vezetésére bízták. Ennek gondos felügyelete, s nevelése által a különben is szép tehetségekkel megáldott ifju, nem csak valóságos államférfivá, de egyuttal tudóssá is képződött. Már I. Rákóczi György fejedelemsége alatt fontos államhivatalokat viselt. Volt huzamos ideig udvarhelyi főkapitány. II. Rákóczi Gy.-el részt vett, mint alvezér, a lengyelországi hadjáratban 1557-ben, és szerencsésen haza jöve onnan, Barsai Ákos, és Kemény János fejedelmek alatt korlátnokai (cancellariusi) minőségben működött. Ily sokféle politikai elfoglaltatások közt a tudományos pályán is versenyt kívánt haladni. Folytonosan tanult, olvasott, írt, s e foglalkozásának eredménye lett, hogy megírta azon kornak, melyben élt, történelmét Bethlen Gábor halálától kezdve Kemény J. elbukásáig, vagyis 1629—1663-ig, négy könyvben, oly ékes tollal, hogy Benkő J. „Erdély Tacitusá“-nak nevezi — és azt 1663-ban világ elébe is bocsájtotta ily czim alatt: „Rerum transsilvanicarum libri quatuor. Cibinii. 1663.“*)

6. §.

E tanult, és az ország ügyei vezetésével esmeretes férfit Apaffi Mihály sem mellőzhette; azért mihelyt a fejedelmi széket elnyerte, különben is mint rokonát: kiveezte ország korlátnokává, — megtette Fejérmegye főispánjává, s egyuttal a fehérvári Bethlen-iskolának, mely Enyedre tétetett át, főgondnoka lett. És most látta Bethlen János eljötnök az időt, hogy az ország tudományos állapotjának lendítésére ne csak írott munkával, hanem iskolák segélyezése, és alapítása által is, ha éppen annyit nem is mint nagybátyja Bethlen Gábor, de a mit lehet, tegyen. E célból a maros-vásárhelyi, akkor „particula“ név alatt álló iskolának 3000, — az enyedinek 1000 frtot adott tanulók segélyezésére. **) Az udvarhelyi trivialis iskola javára pedig, — annak gymnasiumi állásra emelése végett, — 1000 d. aranyból álló tőkét tett le 1670-ben márczius 15-én,

*) L. Transsilv. II. köt. 275. §. 9. pont. (B. B. linea blasiana) 10. és 32. pont.

**) L. Transsilv. II. köt. 260. §. 5. pont.

— mely kegyes adományát később még nevelte Udvarhelyt kölcsonözve volt 530 frttal, és a berkenyesi, kamarási, keresdi jószágaiból évenként adandó bizonyos mennyiségű majság, buzával.

Az 1000 = egyezer d. aranyról szóló alapítvány-levél Bethlen Jánostól, sajátkezüleg írva, és pecséttel ellátva, meg van ma is eredetileg iskolánk levéltárában. *) Abból látható, hogy azon összeg Zsófia nevű leányának volt nászajándéka, ki, míg jegyéséhez (mint sokan tudni akarják Szárhegyi Lázár Imréhez) férjhez mehetett volna, meghalt 1667-ben.

A gondviselés tehát úgy akarta, hogy ez atyának ne Zsófiája, hanem iskolája legyen, és a korán elhunyt leány egy tanintézetben nyerjen ércznél állandóbb emlék-oszlopot. Azonban

7. §.

Valamint ma: úgy akkor is egy ily intézkedésre fejdelemi és egyházi engedély, s megerősítés szükségeltett.

A buzgó férfiú kinyerte azt, mind a két részről, hamar, és akadály nélkül.

1. A fejdelem I. Apafi M. iskola-, és tudomány-kedvelő volt. **) Főleg a lengyel hadjáratban (II. Rákóczi alatt) s azt követett krimiai fogságban tényleg megtanulta a civi-

*) Lásd ez alapítványlevelet hátul Okmánytár 1. sz. alatt.

**) Benkő J. az Apafi fejdelem iskolák aránti jó indulatjának több tanubizonyosságait említi. Így: a gyulafejevári Bethlen-iskolát, — melynek épülete, s könyvtára 1658-ban a török-tatár dúlások áldozatja lett, s tanulói részint leölettek, részint Kolozsvárra menekülve, ott tartózkodtak, — Bethlen Jánossal Enyedre, mint az iskola jószágai középpontjára helyezte át. [L. Trans. II. köt. 258. §. 4. pont.] A kolozsvári iskolát segítette: „Tres fuere — így ír — potissimum heröes, qui tot inter turbidas bellorum tempestates praecipuam collegii curam habuerunt. 1-us celsis. princeps Michael I. Apafi, qui 5. civibus collegii togatis alumna batur“ sat. [L. Trans. II. köt. 259. §.] A sárospataki vándoriskolát Fejérvárra befogadta, és táplálta. „De modo sustentationis, — megjegyzi, — si quaeras, quoad princeps Apafius vixit, sex stipendia, sive intertentio sex studiosor. interrupta praestabatur; scilicet: triticum 100 metretar. et tot idem floreni hungaricales“ [L. Trans. II. köt. 260. §.] A debreczeni iskola részére évenként 5000 mázsa kősót rendelt adatni. Tudományszeretetének bizonyága, hogy Vindelinus theológiáját magyar nyelvre fordította, s kinyomatta Kolozsvárt 1674-ben. (L. Trans. I. köt. 123. §. 1. pont.)

satió és barbarismus közti különbséget. Átlátta vallásának, melynek buzgó híve volt, becsét, s rendeltetését. Uralkodása folytán pedig felismerte egyházának ellenségeit. *) Azért midőn Bethlen János az általa alapított gymnasium megerősítését kérte: nem csak eleget tett a kérésnek, hanem mindjárt 1671-ben febr. 20-án kelt rendeletében **) keményen megparancsolta, „hogy az olyan tanulók, kiknek testimonialisok lesznek, hogy t. i. a tisztességes tudományok tanulásában, nem a jobbágyság kerülésében foglalkoznak, senki se merészelje háborgatni, sem benn a schoolában, sem azon kívül.“ 1674-ben pedig (mikor Magyarországon a protest. papok gályarabságra ítéltetnek) aug. 28-án kelt collationalis levele által, az itteni vár malmából Szentpáli Jánosné, Bornemisza Zsuzsánnától adományozott, de a vizáradások miatt pontatlanul, s olykor-olykor hiányosan fizetett vámgabona helyett, a köhalomszéki dézmából évenként 25 köből búzát rendelt ez iskolának adatni. ***) Később

*) L. Kővári László „Erdély történelme“ 5-ik köt. VI. czikk.

**) L. e. rendeletet egészben hátul Okmánytár 2. sz. alatt.

***) A vár malma megértéséhez tudni kell: Ott, a hol ma, Udvarhely északi felén, az ugynevezett „Csónkavár“, történelmi néven „Székely támadt“ [Beukó J. szerint, tévesen „Székely bánja“] romjai állnak: II. Ulászló alatt Báthori István erdélyi vajdától épített vár, és abban a Ferencz-rendi szerzet zárdája volt. A mohácsi vész után János [Zápolya] király, de főleg özvegye Isabella sokat időzött e várban. Itt tartatott, mint a székelyföld legbiztosabb helyén, a nemzet levéltára és pecsétje. Itt gyűlésezett 1562-ben pálfalvi Nagy Gergely, — izgatva János Zsigmond ellen a terhes, és jogtalan adóztatás miatt elkeseredett székely pixidariusokat. A fel-lázadás megtörtént, mintegy 40,000 székely gyűlt [Csik-, Háromszék-, Udvarhely- és Marosszékből] fölfegyverkezve a vajai rétre; de János Zsigmond serge által szétverettek, és a segesvári országgyűlésen terhes büntetés alá vonattak. János Zs. azért, mert e vár, és zárda volt a lázadás főfészke, kiützte onnan a szerzeteseket, és a várat a zárda épületeivel, belső, és külső birtokai-val elfoglalta, a székelyekkel erőddé alakíttatta, s a felkelés emlékére, gyalázatul „Székely támadt“ névvel nevezte el. János Zs. halála után a vár, és birtoka, mint fejedelmi vagyon, utódaira szállott. Báthori Zsigmond Szent. Imrefalvával nagyolbitotta. Bethlen Gábor 1621-ben Kornis Ferencz udvarhelyi főkirálybirónak inscribálta. II. Rákóczi Gy.-tól, inscriptió mellett, 5600 frtért, udvarhelyi várparancsnok Kemény Boldizsár és neje Bornemisza Zsuzsánna nyerik meg. Bornemisza Zs., ki Apafi Mihálynak sógorasszonya volt, Kemény B. halála után Szentpáli Jánoshoz ment férjhez. Ez adományozta, mint buzgó ref. vallású nő, ezen, akkor még trivialis állapotban levő iskolának a Nagy-Küküllő vizén levő négykövű vármalomból

pedig a Bethlen J. adta könyvek mellé ő is több darabot csatolt egy iskolai könyvtár alapítása végett. *)

Ekként pecsételte meg Apafi Bethlen János kérelmére adott válaszát.

2. A fejedelmi engedély, s megerősítés mellett megtörtént az egyházi is.

Erdélyi ref. superintendens Kovásznai Péter 1671-ben N.-Enyeden anyaszentegyházi közzsínotot tart. És Bethlen J. fával, udvarhelyi akkori főkapitány, hazánk történelméből, s több írott munkáiról esmeretes, később grófságot nyert Bethlen Miklóssal **) e zsinat elé terjesztette azon alapszabályokat, melyek szerint az udvarhelyi trivialis iskolát gymnasiumi állásra emelni czélozta.

A zsinat nem csak örömmel fogadta azokat, hanem egyházi tekintélyénél fogva jóváhagyta, szentesítette, s törvényerővel ruházta fel.

Olvashatók ez alapszabályok, a megerősítéssel együtt, iskolánk legrégibb jegyzőkönyvében, ily czím alatt: „*Canones scholae udvarhelyianae.*“

Esmerkedjünk meg azokkal itt is, ha bár rövid kivonatban, a szükséges jegyzetek kíséretében. ***)

I. Canon. Az udvarhelyi igaz hiten levő iskola már isten kegyelméből, mind a segélyzésekre, mind a tanítók, és tanulók

„a proventus“ felét, „melyet, — mint egy 1712-beli jegyzőkönyvi adat is mondja — „per accordam a b. d. fejedelem is confirmált, és 25 kőből búzáat deputált adatni.“ L. az Apafi coll. levelét, Okmánytár 3. sz. alatt, és iskolánk legrégibb jegyzőkönyvét 1712-ről.

A vár, és az ahhoz tartozott birtok a Bornemisza Zs. és Szentpáli János magtalan elhalásával átszállott az Apafi-családra, és II. Apafi M. 1712-ben eladta 6000 frtért generalis Gyulai Ferencznek. Ettől még 1751-ben is kapott a vármalmából iskolánk, per gratiam“ bizonyos gabonamennyiséget, miután a Rákóczi-féle forradalom beveződésével Károly császár és király alatt megszűnt a kőhalomszéki dézmajvedelem, és pénzül kezdett fizettetni. L. a várról bővebben Orbán B. „Székelyföld leírása“ I. köt. VIII. czikk. Szeles János, említett műve: a vártörténelméről és e város viszontagságairól, sat. és iskolánk ugynevezett „Veres könyvét“.

*) E könyvekről alább mindjárt részletesebben látandunk a 11. §-ban.

**) Lásd Bethlen M. életrajzát Trans. II. köt. 275. §.

***) Ezen alapszabályok [Canones] meg vagynak eredeti latin nyelven iskolánk legrégibb jegyzőkönyvében Az Okmánytárban ugy. és egészen közöltetnek, L. Okmánytár 4. sz.

számára nézve megnövekedett, és egy n a g a s a b b álláspont-ra emelkedett: tehát hogy tovább is isten dicsőségére, az egyház és haza javára virágozhassék, annak gondozása, és igazgatása nagyobb figyelmet, és czélszerűbb intézkedéseket igényel, mint eddig volt.

E canonból világos, hogy az udvarhelyi trivialis iskola már 1671-ben *a)* többfelől segélyvel, és *b)* a tanulók feles számához képest több tanítóval volt ellátva. Ugy tetszik: Bethlen J. említett alapítványát mindjárt az alapítási évben 1670-ben, ha egészben nem is, némileg életbe léptette. Erre mutat az is, hogy *a)* az udvarhelyi ref. ekklezsia már 1671-ben febr. elején panaszkodik, — mint alább mindjárt meglátandjuk, — a fejedelmnél a tanítótság megváltozott állása miatt, s kéri a fejedelmet, hogy őt a régi usushan tartsa meg, — és *b)* iskolánk legrégebb jegyzőkönyvében 1671-ről, sőt még 1670-ről is „*d e á k o k*” említetnek.

Tévedni látszik tehát mind Benkő J., mind Szigethi Gy. Mihály, kik mind ketten e gymnasium alapítását 1674-re teszik.

II. Can. Azon segélyalapok, melyek mind a felséges fejedelmek, és más pártfogók által ez iskola részére tétettek, és tétetni fognak, mind a most Bethlen János által adományozott 5000 mfrt egy összeggé alakittassanak, és a nevezett iskola javára fordittassanak, úgy mindazáltal, nehogy az összesítés által az egyház (udvarhelyi) károsodása történjék.

E canonból is láthatni:

1. Hogy már 1671 előtt fejedelmek, s már kegyes jóltekők által segélyezve volt az itteni trivialis iskola.

a) Kik voltak azon segélyző fejedelmek: tudni nem lehet. Hogy Apafi M. azok közé nem sorozható: megtetszik ezen fejedelemnek egy 1671-ben kelt — az Okmánytárban egészben látható — leveléből, melyben csak a praedecessoraitól, a sóaknáról rendelt salariumot említi. Szeles János után (l. előbb 1. §.) azt következtethetni, hogy azon salariumot, tán Bethlen G. rendelte volna adatni. A salarium mennyisége sem tudható. Nem lehetett több, mint 25 frt.

b) A „*m á s p á r t f o g ó k*” adományába kétségen kívül belészámítható a vármalmából járt gabonailleték, melyről fennebb láttunk, és a mely helyett Apafi fejedelem később a kőhalmi dézmából rendelt 25 köből búzát adatni. Hogy ezen kívül nyert-e az iskola egyebünnen segélyt, és kitől mennyit: arról szintén semmi adat sincs.

Látható továbbá:

2. Hogy Bethlen J. 5000 frtot adományozott, mely az alapítvány-levelben irt 1000 d. arany hasonértékét tehette.

3. Hogy Bethlen J. a régibb és újabb alapítványok összeolvasztása által az udvarhelyi megyének hátrányát, v. károsodását nem kívánta, csak az iskola javát czélozta élémozditani.

III. Can. Az iskola mind világi, mind egyházi gondnokaivá jó, kegyes, és buzgó férfiak választassanak. A világi gondnokok ketteje legyen az udvarhelyi ekklézsia két jó tagja. Egyházi gondnokok legyenek azon ekklézsia papja, és esperese, meg az egyházmegyéből a mellé rendelt két pap; de ezeknek azok nélkül, s megfordítva, semmi változtatást tenni, vagy valamely fontosabb iskolai ügyben jogérvényesen határozni nem szabad.

E canon szerint a gondnoki testület tagjai száma ötben állapittatik meg ugyan, de mégis hatból állott. Ugyanis az ekklézsia kebeléből választott két világi gondnok mellett, volt mindég még egy, és éppen a Bethlen-családból. Az első volt maga, udvarhelyi akkori főkapitány Bethlen Miklós, kinek atyja Bethlen J. még a fennebb látott alapítvány-levéiben, hathatósan szívére kötötte vala az általa felállittatni czélzott iskola gondozását. Egyébaránt e canon szabta kétféle, világi, és egyházi curatorság 1709-ig tartott, mikor az erdélyi ref. egyházi főtanács (suprem consist) „a curatorságot sythemizalván“ és maga nevezvén ki minden iskolához gondnokokat, a gondnokok sorából — további surlódások kikerülése végett, — kihagyattak mind az esperes, mind a megyei tagok. L. iskolánk legrégebb jegyzőkönyvét.

IV. V. Canon. E két canonban a világi, és egyházi gondnokok jogköre szabatik meg. Az iskola vagyonjának kezelése, alumnusok kinevezése, tanítók fizetése meghatározása, sat. a világi gondnokokra bizatik. Az erkölcsre, vallásra, szorgalomra való felügyelés, a vizsgákon való megjelenés, sat. az egyházi gondnokok kötelességévé tétetik. A rector, és tanítók meghívása, és fogadása azonban az egész gondnoki kar által kellett hogy történjék.

VI. Canon. Az iskolát az erkölcsre nézve visitálni az esperes tisztéhez tartozik; de a rector csak a püspöknek áll visitatioja alatt.

A „Rector“ névvel az iskola felsőbb osztályai tanítója, ki egyszersmind i g a z g a t ó, és t a n v e z e t ő is volt, nevezetik. Ámbár ezen, s a fennebbi, és alábbi canonokban szabatosan körvonaloztatott az egyházi gondnokok jogköre: mégis későbbben a rectornak sok kellemetlen surlódása volt az egyházmegyei esperesekkel. Ez okozta, hogy 1709-ben az esperes is kimaradt az iskolai gondnokok közül. Hatalomkörükkel azonban azután sem hagytak fel az esperesek. Az összeütközések mind gyakoribbak,

s kedvetlenebbek lettek, míg nem az egyházi főtanács 1745-ben septemb. 24-ről kelt rendeletében kimondotta: „A gymnasiumnak az udvarhelyszéki esperestől, mint curatortól, dependeálni, és cursualisait is ex debító felvenni nem szükség, — különben ha a gymnasium java kívánván, a professortól requiráltatnék az esperes, mint másutt is, a holszükség, reméljük arra tehetsége szerint contribuálni, atyafi, és keresztyéni kötelességének fogja tartani.“ L. bővebben isk. legrégibb jegyzőkönyv. *)

VII. Canon. Mind a tanítók, mind a tanulók a rectortól függenek. Senkinek sem szabad az iskola anyakönyvébe valakit beírni, vagy onnan kitörlni, csak a rectornak. Tanítókat falvákra, vagy nemes házakhoz a rectoron kívül más, sem gondnok, sem senki nem bocsáthat.

VIII. Canon. Új tanrendszert behozni, új kézi könyveket felvenni a gondnokok beléegyezése nélkül senkinek sem engedték meg.

IX. Canon. A templomban tartatni szokott közistenítészeleten és a temetéseken hány tanuló vegyen részt, melyik órán miféle tantárgy taníttassék: a gondnokok, és rector egyetértőleg határozzák meg, és mit ezek megállapítottak, sem esperesnek, sem másnak megváltoztatni szabadságában nem áll.

E canon által annak a sokáig fennállott gyakorlatnak vettették meg alapja, miszerint az iskolából meghatározott számú tanuló ifju tartozott a cantor mellett mind a napontai templomi istenítészeleten, mind a városi érdemesebb egyháztagok temetése alkalmával a gyászkiséreten éneklés végett jelenlenni. E gyakorlat némi módosítással a jelen század elejéig tartott, míg nem azt az iskolai előljáróság, mint a tanulásra hátrányos, különben is sok visszaélésre alkalmat szolgáltató intézkedést, az ekklézsia minden ellentmondása mellett, megszüntette. L. iskolánk jegyzőkönyveit.

X. Can. A rector az ekklézsiában maga helyett énekvezetőt (praecentor) köteles tartani, ki egyébaránt az iskola minden gondjától, és terhétől ment.

E canon megértésére szükséges tudni: Míg az iskola 1670 előtt trivialis állapotban állott: a tanító (ludi magister) egyszersmind megyei cantor volt, azon fizetés mellett, melyet a fentebb említett (II. Can. alatti jegyzésben) salariumból és a hivek-

*) Meg van e jegyzőkönyvben credetileg az egyházi főtanács említett rendelete, aláírva: „az erdélyi ref. ekklézsiák főcuratorai: Bethlen Ádám, Nalácz József.“

tól kapott. Most az iskolának gymnasiumi rangra emelésével észrevévén a megye, hogy az iskolatanító (rector) cantorságot nem fog viselni: folyamodványában kérte Apafi M. fejedelmet, hogy az udvarhelyi ekklezsiát hagyja meg azon régi ususában, miszerint iskolatanítóját évenként maraszthassa, vagy ha'ement, mást fogadhasson, ki a tanítás mellett köteles a templomban éneket vezetni, temetéseken tanítványaival megjelenni, ha pedig énekelni nem tud: illendő cantort tartani a maga költségén sat. sat. Apafi az udvarhelyi ekklezsiát, a folyamodványra 1671. febr. 20-án Fogaras várából kelt válaszában, a régi ususban meghagyta, azon megjegyzéssel: „hogya valami megjobbításnak kelletnék lenni abban az ekklezsiában, az a praedikátoroknak, és püspök uramnak értesítéséből, és a gondviselőkkel megegyező köztetszésből legyen.“ *) Ennek nyomán keletkezik már, zsinati jóváhagyással e X. Canon. E Canon rendeletinek eleget is tett az iskola; mert Bethlen M. gondnok a salariumból, mely eddig az egy személyben levő cantor, és ludi magister fizetése volt, és más iskolai jövedelmekből 25 frotot, és 8 köből búzát rendelt adatni az ekklezsia cantorának fizetésül, anélkül, hogy azért a cantor valami kötelezettséggel tartozott volna az iskolának. L. ezekről bővebben iskolánk legrégibb jegyzőkönyvében, és alább 15. §.

XI. Canon. Hogy a jezsuitáktól, kik ingyen tanítanak, és ingyen ártnak, meg ne győzessünk, megtiltatik, hogy akár a rector, akár a tanítók a közoktatásért, bárkitől, akárminemű vallásu legyen, díjt elfogadjanak; mert — ezzel záratik be e canon — „az az akaratja az első, és legnagyobb pártfogónak.“

E canonból főleg az látható, hogy a nagy alapító Bethlen J. nem kívánta iskoláját szorosan hitfelekezetűvé tenni, egyik, mint más vallásbeli tanulót felmentett a tandíj fizetés alól.

Magas jellem-miveltségre mutat azon időben!!

E tizenegy pont alatt említett alapszabályokra az irt enyedi zsinat következő megerősítést adta:

„E canonokat, melyeket nemzeti Bethlen János ur, mint az ország koraltnoka, a felséges fejedelem belső titkos tanácsosa, Fejérvármegye főispánja, a nagyenyedi collegium főgondnoka, s az udvarhelyi iskola legbuzgóbb pártfogója, és annak fia, a nevezett iskola gondnoka, **) Udvarhely székelyszék főkapitányja, az udvarhelyi ekklezsia, és iskola buzgó pártfogója, nemzeti Bethlen Miklós ur, előnkbe terjesztettek, közzsinatunk

*) Meg van Apafi fejedelem e válasza eredetileg a helybeli ref. ekklezsia levelei közt — onnan kiírva lásd egészben, hátul Okmánytár 4. sz. alatt.

**) L. fennebb az alapítványlevelet.

tekintélyénél fogva szentesítjük, helybenhagyjuk, megerősítjük, mint a melyek megegyeznek az erdélyi 92-ik, és a szathmári nemzeti zsinat 28-ik canonjaival. Az uristen a kegyes férfiak kegyes törekvéseit áldja meg szerencsés előmenetellel.

A nagyenyedi egyházi gyűlésből 1671. június 15-ik napján kiadta T i s s a b e c z i G á s p á r, közfőjegyző.* *)

Ekként nyert 1671-ben az udvarhelyi addigi trivialis iskola új, és nagyobb életet — tehát azon évben, melyet Magyarország a történelem muzsája gyászfestéssel jegyzett meg.

A kegyes alapító érdemeiért iskolánk ez idő óta „Bethlen-iskola” czímet nyert, és visel maig is.

8. §.

Bethlen János ez, általa alapított, gymnasium első főtanítójává (rectorává) **Letenyei Pált** hívta meg. R. Sz. B. gróf széki Teleki Mihály udvari papját. Ezzel egyetértőleg rendezte, az említett alapszabályok kerete közt, az új tanintézetet. Az alsóbb tanulók számára négy osztályt állítottak fel: *Ethimologia*, *Syntaxis*, *Poesis*, *Rhetorica* néven, — megannyi köztanító (praeceptor) vezetése alatt. A felsőbb tanulók tanítása, kik már *deák*oknak nevezettek, a rector kezére bízott. Fizetésül rendelt az alapító, saját alapítványából, a rectornak 120, — a tanítóknak 30—30 frtot, a mellett bizonyos mennyiségű gabonát, a maga, és a fejedelem által adományozott dézmából.

Az iskola beléletének rendezésében, ugy látszik, Bethlen J. és Letenyei az enyedi akkori iskolát (melynek Bethlen J. főgondnoka volt) tartották szem előtt. Annak törvényeit tették, módosítással, iskolájok törvényeivé.**)

Részcsültek-e a tanulók Letenyei alatt valami segélyben: tudni nem lehet. Szigethi Gy. Mihály azt írja: „Még *alumnus deákok* ekkor nem valának.” És az hihető is. A törvényekben ugyan sok helyt a büntetések (igy 19, 20. törv. *beneficium*, — 22, 28. törv. *alumnium*, — 5. törv. *czipó-elvesztés*) egy, s más javadalmaktól való megfosztásban állapíttatnak meg:

*) Ezen megerősítést eredeti latin nyelven lásd Okmánytár 1. sz. alatt.

**) Lásd e törvényekről, mindjárt alább.

de kétségen kívül azon enyedi törvények itt Udvarhelytt elsőben, nem minden pontokban léptettek életbe. Csakugyan Cserei Mihály, ki 1677-ben jött ez iskolába tanulni, és itt nyolcz évig tanult. azt írja, hogy itt laktában két alumnum volt a collegiumban. L. Cserei Mihály Borosnyai L. János professorhoz irt levelét. Kiadatott erdélyi prot. közlöny 1873-ik évi folyamában.

Iskolafelügyelők, az alapszabályok értelmében. voltak, a világi, és egyházi gondnokok. Vezető a rector. Bethlen Miklós ugy tekintetett, mint gondnok.

9. §.

Az új gymnasialis iskola az elébbi trivialis iskola helyiségeit foglalta el, — egy keskeny, rövid telken, — itt a hol most is van, de a mely akkora kiterjedéssel sem bírt, mint a mekkora helyen a mostani iskolaépület fekszik. *) E kis telken, szemben a ref. templommal és nyugatról a ref. paplak szomszédságában, törpe, faházak voltak. **) Ezek szolgáltak tanszobáknak, s lakhelyül a rector, tanítók, s némely tanulók számára. A tanulók nagy része a városon, magán-házaknál lakott.

Itt kezdette meg Letenyei a tanítást. Hogy melyik évben: bizonyosan tudni nem lehet. Benkő J. és Sz. Gy. Mihály 1674-re teszik. ***) De hogy már 1670-en kezdve ez iskola nem volt trivialis állapotban: bizonyítja iskolánk legrégibb jegyző-

*) Láss az iskolatelek időnkénti nagyobbodásáról, alább.

**) Mint az udvarhelyi ref. ekklezsia levéltárából látszik: Bethlen Gábor fejedelem alatt 1623-ban Szőcs Zsófia ajándékozta a ref. ekklezsianak, a mostani első papi laktelket, mely nyugat felől szomszédja az iskolateleknek. Benkő József azt írja, hogy a tanári [mostani első] laktelek — mely az iskola keleti szomszédságában fekszik, a Szőcs István özvegyéé volt. Ebből tehát következtethetni. hogy a közben tekvő iskolatelek is Szőcs-birtok lehetett. Erre mutat Cserei Mihálynak fentebb idézett levele is, ki azt írja: „Hol most a professor háza, és lakhelye van, azon hely mikor én ott laktam, volt néhai öreg Szűcs Istvánné, özvegy asszonyé; a volt az én gazdasszonyom, s eszten-deig, mig ott tanultam. Ugyanazon udvaron lakott Tusnádi István eszmadia, kinek felesége Szűcs István leánya volt.“ A Tusnádi [Tasnádij] családról hogy miként jött azon szomszédtelek iskolánk kezére, alább megmutjuk. E Szőcs-családtól, hihetően, azt, még Bethlen G. fejedelem szerette volt meg a papi telek mellé, a ref. ekklezsia iskolájának, és még az ő adományából épültek az irtt törpe faházak. Lásd Bethlen G. consens. levelét Okmánytár 5. sz. alatt és Transs. II. köt. 261. §.

***) Lásd Transs. 261. §. és Szigethi Gy. Mihály fennebb említett munkáját.

könyve, mely szerint már 1670-ben Sövényfalvi János, mint senior, ugy emlittetik. 1671-ben a deákok sorában jönnek elé többben, és 1672-ben ir alá az iskolai törvényeknek azon Bihari János, kit Szigethi „első deákna k“ említ. *)

Az új gymnasiumban a rector, és tanítók által minő tárgyak tanítottak: arra nézve kevés adatunk van. A fennebb (8. §.) említett iskolai törvényekből látszik, hogy *a)* a tannyelv latin volt, és annak tanulására legnagyobb gond fordítottatott. *b)* A görög nyelv tanítása, mint a mely a latin alapos értésére mulhatlan szükséges, az ethymologiai osztályon kezdve, rendeltetik. *c)* A héber nyelvet is tanulniok kellett, főleg azoknak, kik theologiára szándékoztak menni. *d)* A vallás tanítása történt a palatinatusi (hejdelbergi) nagyobb, és kisebb katechismus szerint, szeredáu, szombaton, és vasárnap. *e)* Ezeken kívül szeredán szavallások tartattak, és mindennap írásbeli gyakorlatok tétettek, hihetően mindezek latin nyelven. Az említett tantárgyak tanulásának hanyagolása pénzbüntetést, vagy javadalom elvesztést vont maga után. **)

Kik az említett (8. §.) négy osztályt végezték: deákok (studiosi) lettek, és az iskolai törvények megtartására feleketettek. Ezek az alsóbb tanulóktól való megkülönböztetés végett, formaruhát tartoztak viselni, mely az isk. törvényekben „ehlamis“ néven emlittetik, — csaknem földig érő fekete színű felső ruha volt, és a nélkül nemcsak a városban, de az iskola udvarán sem volt szabad járni.

A tanulók létszámáról sem lehet bizonyost tudni. Csak arra látunk a legrégebb jegyzőkönyvben némi homályos adatokat, hogy évenként kik, és hányan voltak [lehettek ***)] deákok. Így volt deák már 1670 = 8, — 1671 = 4, — 1672 = 23. — 1673 = 10, — 1674 = 7, — 1675 = 14, — 1676 = 10, — 1677 = 10, — 1678 = 3, — 1679 = 13, — 1680 = 15.

*) Lásd Szigethi Gy. Mihály fennebb említett munkáját.

**) Lásd iskolánk legrégebb jegyzőkönyvében a 20-ik köztörvényt. A tanítók kötelességeiről szóló 7. 8. 12. törvényt.

***) Iskolánk ezen sokszor említett legrégebb jegyzőkönyve nem rendszeresen vitt, szerkesztett jegyzőkönyv. Az adatok benne 1768-ig terjednek minden chronologiai rend nélkül. Ugy látszik Kis Gergely [lásd Kis G. alább] alatt készült, ki egyéb érdemeit azzal is tetézte, hogy iskolánkra vonatkozó minden, — addig elszórva heverő írásbeli adatokat, felsőbbbségi rendeleteket, sat. összegyűjtve, — hogy a pusztulástól megmentessenek egy csomagba, de chronolo-

10. §.

Nagy öröme szolgált Bethlen Jánosnak új iskolája emelkedésének szemlélése: azért azt is czélba vette, hogy még életében egy, az addiginál nagyobb, és állandóbb iskolaépület alapja vettessék meg. Így jött létre már Letenyei alatt e collegium délnyugati oldalának alsó fele kőből, mely három földszinti szobát képezett. *) A közbelső (hihetően a mostani gangot is magában foglalva) hallterem lett, a deákok tanítására, és egyszersmind az istenisztelet tartására szolgált, — a balkezfelőli a költészeti, a jobbkezfelőli az alapulni kezdett könyvtár számára rendeltetett. Bethlen János ugyanis, a pénz-, és búza-adomány mellett könyvekkel is kívánt iskolája emelésére befolyt. Jó példáját Apafi fejedelem is követte, és ketten együtt 44 darab könyvet ajándékoztak (mi abban az időben becses adomány volt) a fiatal gymnasiumnak. E könyvek iskolánk legrégebb jegyzőkönyvében névszerint felvagyunk jegyezve. Mindjárt alább részletesebben látandunk róluk. Azonban

A gondviselés nem akarta, hogy a dicső emlékű alapító mindent, mit akart, bevégezzen. Még csecsemő-korát élte a kedvelt gyermek, midőn a gondos atya véghúcsut vett tőle. 1678-ban (febr. 28-án) vízkórságból kifejlődött szárazbetegségben elhunyt a nagy hazafi, tanult ember, és buzgó protestans, 65 éves korában. És a mily dicső volt életében: halála alkalmával oly gyász sorsot ért. Ellenségei elvádolták a fejedelemnél, hogy részes volt a Béli Pál-féle összeesküvésben, — és Apafi nem engedte az élettelen hullát addig eltakarítani, míg a bús özvegy Váradi Borbára 4000, — és a fiak Miklós, és Pál 3000 forint pénzüsszeget le nem fizettek. **)

Bethlen János halála után két évvel 1680-ban Letenyei is bevégezte munkás életét. Ő „domi doctus“ létére is, (bárha Benkő „academicus“-nak véli) tanult, és a mel-

gial rend nélkül, kemény táblába beköttette, s így keletkezhetett ezen jegyzőkönyv. Ebben jön elé a régibb deákok névsora, több évekről egy kéz által írva. Csak 1761-en kezdve irnak alá a deákok a jegyzőkönyv lapjaira sajátkezőleg, ily formán: „Ego N. N. subscribo legibus gymnasii ref. Areopol.“ Nem lehet tehát, a jegyzőkönyv alapján, az irt év előtt a deákok évenként számának meghatározására nézve is, egész bizonyossággal elutasodni.

*) E kőépület átalakítva ma is meg van, melyre később emelet tetetett. L. alább 16. §.

**) L. Trans. 275. §. nro 10.

Iett erélyes, buzgó férfiú volt. A fejedelemtől nyert armalis leveleiben is „iskola erdemes rectorá“-nak említették. Benne az alapító választása nem volt eltévesztve. Az új iskolához olyan kellett, mint ő. Alatta a kezdemény nagy előhaladást nyert. Egy gyengeséggel bírt: a Miatyánköt közhelyen könyv nélkül nem tudta elmondani. E részben hasonlónak írja Benkő iskolánk egy más tanárát, Huszti Kőrösi Józsefet.

11. §.

Letenyeit a rectoróságban 1680-ban nagy-szombati születésű (2) **Rozgoni János**, Apafi fejedelem fogarasi udvari papja, váltotta fel. Iskolai első gondnok ekkor is Bethlen Miklós volt, ki a helybeli ref. megyéveli vizsályt a sóaknák-ról járt salarium felett, szerencsésen kiegyenlítette. (L. 7. §. X. Canon.) Ezen kívül, ugy látszik, az Apafi halálával bekövetkezett politikai elfoglaltatásai miatt iskolánk érdekében nem sokat tudott tenni, hanem helyét pótolták fiai Mihály, és József, s testvérei Pál, és Sámuel. Ezek pártfogása alatt az új rector gyorsan haladt előre előde nyomdokain. Már Letenyei alatt átplántálta volt iskolánkba Bethlen János az enyedi (Gy.-Fejérvárról általa Enyedre áthelyezett) nagyobb iskolának, melynek akkor főgondnoka volt, fegyelmi és más, a belkormányzásra tartozó törvényeit. E törvényeket újból leíratta Rozgoni, és azok ma is olvashatók iskolánk legrégebb jegyzőkönyvében ily cím alatt: „Legescholae orthodoxae, udvarhelyianae, denuo descriptae, anno 1682, die ultimo octobris rectore, ac moderatore supremo ejusdem scholae Johanne Rozgoni.“ *) Ezekből láthatni, hogy alatta senior, contra scriba, juratus assessores, publicus, és privatus praeceptorok, camerae primariusok, könyvtárnok, praebitor, oeconomusok, vigilek voltak, kik az elejökbe szabott törvények pontos megtartására esküvel köteleztettek.

*) Hogy e törvények éppen az akkori enyedi [alias fejérvári] iskolától hozattak át iskolánkhoz: azt ezen felfedezés után állítom, t. i. a Rozgoni által újonnan leíratott XXVIII-ik törvényben egész rend vakarást találtam. Mi töröltetett onnan ki? Szerencsére a Letenyei alatti kéziratnak, melyből a le-másolás történt, egy részét, két félv papíron, megtaláltam a jegyzőkönyv elején, és ott az érintett 28-ik törvényt is. Összevettem, és ugy jött ki, hogy a Rozgonyi féle másolatból szavak töröltettek ki: „Scholae nostrae albensis.“

Felállított — továbbá — Rozgoni a négy meglevő osztályon alól, két osztályt: párvisták, és rudimentisták osztályát. Czipót süttetett. A czipó mellett alatta 12 deák alumnumot is kezdett kapni, fele tiz-tiz, a más fele öt-öt mfórintjával.

Érdeme még e férfinak, hogy rendbeszedte a könyvtárt (mint az egy későbbi 1695-ki „*Librorum series*“ -ből kitetszik). Az említett könyvtári szobába behelyezte két ordo ba az Apafi, és ugyanannyi ordo ba a Bethlen János adományozta könyveket, az ordókat zsidóbetűkkel jelölvén meg. A két első ordo 18, — a két utolsó ordó 26 darabot foglalt magában. Az egészben kettő manuscriptum, a többi nyomtatott könyv. Főbb részt középkorbeli theologiai, és philosophiai munkák, és ezek mellett vagy 5 római classicus író (Ovidius, Virgilius, Ciceró, Tacitus, Sallustius) művei, — továbbá: Homér Iliassa, és két latin biblia, tették az egész kis könyvtárt. *)

Mindenesetre Rozgoni méltó utóda volt Letenyeinek. Abban a korban tudósnak tartatott. A theologiai tudományokat kerdézetőleg, (catechesice) tanította. Mint különöst, azt jegyzi meg róla Benkő, hogy a cigányokat nem nézhette, s a kolbászt, és májost (mint vaginas excrementorum) utálta. 1685-ben Kolozsra ment papnak, és így csak öt évig volt iskolánk rectora.

12. §.

Rozgoni után (3) szathmári **Pap Sámuel** lett rector. Szathmár városában született, a franequerei (frankfurti) egyetemen mívelte ki magát. Előbb Nagybányára ment, és azután az udvarhelyi iskolához jött rectornak. Tudományáról, főleg kiadott többféle munkáiról (*Mataphysica*, *Uri imádságok magyarázata*, *sat.*) oly elhírhedett volt, miszerint Cserei Mihály, ki személyesen ismerete, egész *Encyclopaediának* tartotta. **) Három évi ittléte után zilahi pappá lett. ***)

Helyébe 1689-ben (4) **Tolnai István** következett,

*) Az 1866-ban itt tartott tanári értekezlet erdélyi muzeumi könyvtárnok t. Szabó Károly urat többedmagával, kinevezvén iskolai könyvtárunk megvizsgálására, jelentésében úgy nyilatkozott, hogy nemcsak a könyvtárt rendben találták, hanem az Apafi-Bethlen János-féle könyveket is mind látták

**) L. Cserei említett levelét.

***) L. *Transsilv.* 261. §. nro 3.

*) kit, 1695-ben történt halálával, marosvásárhelyi születésű (5) **Tőke István** váltott fel. Ez kezdett elsőbbben „professornak“ nevezettni. Sokoldalú esmerettel bíró, mivel, de a tanítói pályát szerencsétlenül végzett férfit volt. Azon eset t. i. miszerint egy városi tímár mesterember agyonütése következtében, némely városi polgárok vádaskodásai miatt, csupa gyanuból, keze alól három deák elfogatva, Medgyesre börtönbe hurczoltatott: **) sok kedvetlen órát okozott neki, sőt lelkét annyira megrázta, miszerint 1711-ben elment Székre papnak. Helyét, félévi időköz után, 1712-ben (6) **Gyula Szigethi György**, Vesselényi István nyulasi udvari papja, foglalta el. Ez a külföldi egyetemeken annyira kimivelte vala magát nemcsak a tudományok több ágaiban, hanem még a német nyelvben is, hogy, — mint Benkő J. írja, — „azt, melyet a magyarok közt kevesen beszéltek, legjobban értette.“ A félévi idő alatt helybeli ref. pap Szokolyai István vezette az iskolát, miért a ref. egyházi főtanács rendeletéből a tanári fizetés felét kapta, mely tőn 54 frt, 12 1/2 köből búzáat. ***)

Mintegy kilencz évig munkálkodott ez iskola mellett. 1721-ben innen az enyedi iskolához tétetett át az egyházi főtanács által.

Hivataloskodása idejéből főleg két tárgyat nem hagyhatunk említés nélkül. Az egyik egy 1712-ben tartott előljárósági gyűlés az iskola jövedelmeinek, és kiadásainak számbavételére, melyről mindjárt alább részletesen látandunk. A másik egy köz szent zsinat, melyet tartott 1714-ben akkori ref. püspök

*) Tolnai I.-ről csak Szigethi Gy. M. emlékszik, Benkő J. kihagyja a rectorok névsorából. Pedig hogy Tolnai István iskolánknál, ez időben, rectoroskodott: megtetszik onnan, miszerint hátramaradt könyvei később rendbeszedve, a könyvtárba helyeztetek. L. alább 14. §.

**) Eléadja ezt a kedvetlen esetet Szeles János is említett munkája „Biróságot viselt emberek“ czikkében, és azt írja, hogy az agyonütött személy „Vargi Mihály“ ifju legény volt. s a tanulók, ártatlanságuk bécizonyosodván, hosszas szenvedés után megszabadultak. Csak abban téved Szeles J., hogy ez eseményt 1719-re teszi, mikor Szeles Lőrincz 2-od izben volt városi bíró, holott nem akkor, hanem Szelesnek első izbeli birósága alatt 1711-ben történt. Így említi az évet Benkő, és Szigethi is. Ez eset szülte, hogy felsőbb rendeletből, még ez évben, a tanári lak, az iskolaépület mellé cseréltetett, hogy a tanár annál jobban ügyelhessen a tanulókra. L. a telekeseréről alább 13. §. adományozások 7-ik sz. alatt.

***) Téves tehát Sz. Gyula M. azon állítása, hogy a tanári fizetés csak 108 frt volt. L. legrégibb j. k.

Kolozsvári István a hozzá tartozó hivatali személyzettel, itt Udvarhelytt. E zsinat iskolánkra is kiterjesztette figyelmét. Tizenegy pontból álló intézményt tett, főleg a fegyelem fenntartására. Az utolsó (11-ik) pont alatt azt rendelte, „Tiszteletes Esperest uramtól, mint egyik Curatortól, a schola dependeáljon.“ Az első 10 pont ellen nem volt semmi kifogása az iskolának; de ez utolsónak ellentmondottak mind a gondnokok, és professor, mind a tanulók. Mind a mellett — úgy látszik — azután is kívántak az udvarhelyi ref. egyházmegye esperesei, mint gondnokok, — az iskola ügyeibe avatkozni, mi által sok kellemetlen surlódás keletkezett az esperesek, és professorok közt. Az egyházi főtanács 1745-ben vetett véget — mint alább is meglátandjuk — e kétfejűségnek. *)

13. §.

Álljunk meg, itt, a Szigethi György elmentével, egy kevésbé, — tekintsük iskolánkat más oldalról is.

Rozgoni után az említett két rector, és két tanár alatt, tehát 1685-től 1721-ig, iskolánk hová-tovább gyarapodott mind szellemi, mind vagyoni tekintetben. A tudós férfiak hire, és buzgalma, a nehéz, háborus (Rákóczi Fereucz-féle forradalom) idők mellett is nemcsak a tanulók, hanem a pártfogók számát is szaporította. Hogy mekkora lehetett az összes iskolai népesség: azt az alsóbb osztályokra vonatkozó adatok hiánya miatt, határozottan kimutatni nem lehet. Csak legfennebb az évenként (és pedig nem egy, hanem gyakran két, három ízben) felvett deákok számából tudhatunk hozzávetést tenni. Így mutatja a jegyzőkönyv, hogy 1699-től 1703. jun. 23-ig, és így négy év alatt a deákok sorába igttattott 62 egyén. Ebből egy évre (kerek számmal) esik 15 személy: tehát 6 alsóbb osztályt, (melyek népesebbek szoktak lenni) és 3 deáki osztályt véve fel (minthogy a deákok három, négy évig

*) Legrégibb jegyzőkönyvünkben megvagyunk ezen fegyelmi rendszabályok, kiadva Vásárhelyi István, zsinati közfőjegyzőtől, így cím alatt: „Constitutiones Sanctae visitationis generalis in sede Siculicali Udvarhely celebratae 1714. per Rdum, ac Claris. Dominum Steph. Kolosvári Episcopum Eccles. reform. p. Transsilvaniam, cum suis adjunctis.“ Megvan a gondnokok, professor, sat. ellentmondása is. Az ellentmondás szövege alá, mely latin nyelven van szerkesztve, magyar nyelven e jegyzet van téve: „a generalis visitatio nem akarta, hanem akarta az esperest magát malis artibus curatarnak tétetni, mint kitétszik ezen contradictióból.“

tanultak), 150—160-ra lehet tenni évenként az összes népességet. Gy. Szigethi Gy. alatt 1715-ben m. e. 20-an irnak alá a törvényeknek, mint felvett deákok. Ez évben tehát m. e. 200-ra mehegett a tanulók összes száma. De

A szellemi előhaladást leginkább mutatja, hogy midőn eddig a végzett deákok, tanulásuk tovább folytatása végett, az enyedi, vásárhelyi és más iskolákhoz mentek: e korszakban, főleg Tolnai István óta, ez iskolából is kiléphettek cantori, rectori, paedagogiai, és más pályákra. A köztanítók is, kik eddig más iskolából hozattak, már ez iskola neveltjeiből állítottak ki. Sőt Gy. Szigethi Gy. megnyerte az egyházi főtanács, és szent zsinattól, hogy „addig egy gregarius deák sem mehet ki az iskolából, míg juratusságot, és praeceptorságot nem visel.“ *)

A vagyoni állásról ez időben legkimerítőbb kimutatást találtunk azon szabályokban, melyek, mint fennebb is érintők, egy 1712-ben tartott előljárósági gyűlésben állítottak meg. **)

E szabályok valamint egyfelől tanuskodnak, hogy az akkori isk. előjárók mily gondot fordítottak az iskola szellemi felvirágoztatására: ugy másfelől, hogy az anyagi jóllét előmozdítására is a szükséges intézkedéseket megtenni el nem mulasztották.

E szabályokban feltalálhatni, rendbeszedve, az iskola jövedelemforrásait, és az azokra fektetett összes kiadásokat. Ezek szerint

I. Jövedelemforrások voltak (1712-ben):

[Az eredeti szöveg stylusán írva.]

1. Kőhalomszékből annuatim provenialható pénz 400 fl. (pont IV.) ***)

*) L. a privileg. levelet erről iskolánk levéltárában.

**) E gyűlés határozatai, szabályai, megvagnak iskolánk legrégebb jegyzőkönyvében, sajátkezűleg aláírva az illetőktől ily czim alatt: „Articuli, quos anno 1712. 5-ta Aprilis in gymnasio udvarhelyiano, cum Clar. Dnus. Georgius Gyula Szigethi officium professoris auspicaretur, illustrissimi Curatores, illustrissimus Johannes de Bethlen, Spectab. Dnus Sigismundus Korda, Spectab. Dnus Sigismundus Nagy, de Petek, — et cot. Concluserum.“ Aláírták ezen említették, és még Szokolyai A. István, udvarhelyi ref. pap, és esperes. Ennek érdekében alkotá az 1712-ki szent zsinat a fennebb említett 11-ik pontot. Az aláírt határozatok után idegen kézzel írott e szavak olvashatók: „exemplar hujus originale extat apud illustr. Comitem Johannem Bethlen.“

***) Ezen Kőhalomszékbe elocalt tőkepénz, mely után a 400 frt járt, a Bethlen-féle alapítvány. L. Vereskönyv 1751-ről.

2. Néhai Bethlen János által a Szőcs, és Csizmadia czéhnek conferalt 500 flor. (Erről az iratik, hogy leválta Bethlen János ur ő nagysága [nem az alapító] de tartozik jó securitas alatt, interesre, decem pro cento, kiadni.) (pont V.)

3. Dályai Ferencz collatioja 200 for. mely Daróczon van kiadva, és aratáskor tartoznak vagy 20 frtot, vagy 20 véka gabonát adni. (p. VI.)

4. Néhai Bethlen János collatioja, a berkenyesi, kamarási, keresdi majorság buzából, — melyet Bethlen Sámuel a rákosi majorság buzával augealt, és gróf Bethlen János a buni dézsmáját superaddálta. (pont VII.)

5. Kemény Jánosné vécsi majorság buzája. (pont VII.)

6. Idősb Teleki Mihály sorostélyi majorság buza-dézsmájának fele, melyet Bethlen János, és Korda Zsigmond curatorkok jó rendbe venni igyekezzenek. (p. VII.)

7. Mihály Deák által conferált gelencei jószág, melyet rendbe kell venni. (pont VIII.)

8. Egrestői Mihacs Ferencz minden majorság buzájának, és borának nonája. (pont IX.)

9. Szentpáli Jánosné asszonytól az udvarhelyi malom proventusának fele, — erről az iratik: „per accordam B. D. Fejedelem kegyelmes urunk eő Nagysága is confirmált volt, és 25 köből buzát deputált, mely most is annuatim kiadatik, — a schola számára pedig az malomban tartoznak eőrölni, vám nélkül.“ (pont X.)

10. Hidvégi Nemes Jánosnál levő 1000 frt. (pont XI.)

11. Petki Nagy Pál legatuma 100 frt. (p. XII.)

II. A kiadások ez időben (1712.) voltak:

1. A professornak annualis angariája 216 for. és 50 köből buza.

2. A négy köztanító fizetése 145 for. (tehát a Rozgoni által felállított két alsó osztály [l. fennebb 11. §.] vagy nem volt meg, vagy azoknak tanítói nem kaptak a pénztárból fizetést.)

3. 12 alumnusnak 90 for. — fele 10—10, — fele 5—5 frtjával.

4. A czipó sütőnek 25 for. és két köből gabona. *)

5. A megyei cantornak 25 for. és 8 köből gabona. (erről fennebb láttunk.)

*) Mennyi czipót sütöttek, hány tanulónak adtak: nem lehet tudni.

Az említett jövedelmeket még szaporították ez időben 1812. után kegyes adományaikkal következő jöltevek:

1. Bethlen Elek, keresdi jószágából rendelt adatni dézmát, és a professor számára évenként 40 veder bort.

2. Macskási Krisztina (Kemény Sámuelné) adott 935 frtot.

3. Gróf Bethlen Kata (g. Teleki Józsefné) conferálta a hévízi majorság dézmát, — a mellett adott 630 frtot.

4. Gubernator I. G. Bánfi György 500 frtot.

Ezeken kívül

5. Ugron Borbára (Kun Istvánné) ajándékozott egy belső telket a felső piacz-utczában, melynek jelenleg a második tanári szállás, egy részét teszi.

6. Gróf Bethlen Dávid ajándékozott egy nagy pecsétnyomót, melynek lapján egy rózsabokor van bevésve, és a körül e szavak: „per spinas ad rosas“. Ezeket köríti egy szájában könyvet tartó kígyó, s kereken ez irat van: „Sigillum gymnasii ref. Bethleniano — udvarhelyensis“. A pecsétnyomó nyakán pedig metszve van: *Dono dedit Comes David Bethlen, anno 1716.* *)

Az iskolai előjáróság pedig részint csere, részint pénzbeli vásár útján következő darabokkal nevelte az iskola belső jószágait.

7. Az 1711-ben (fennebb 12. §.) említett szerencsétlen esettől, melynek elkövetésével deák ifjak gyanusítottak, felsőbbbségi rendeletből a tanárnak benn kelletvén lakni az iskolai épületben, ennek kieszközlése végett főgondnok g. Bethlen János az iskolának adta azon épületes telkét, mely az iskolai telekkel szomszédos papi lak nyugoti szomszédságában volt, (mely azután is sokáig Bethlennek neveztetett) és ezzel megcseréltetett a Tasnádi (később Böleskevi névvel nevezett) családtól azon, az iskolai telekkel kelet felől közvetlen szomszédságban levő telek, melyen ma az első tanári lak áll, megtoldatván a csere az iskola részéről, 100 frttal. Eként a tanári lak az iskolával összeköttetvén, elég tevődött a rendeletnek.

8. Megvásárolták 30 frttal 1713-ban Borbély György-

*) E pecsétnyomó ma is meg van. Sz. Gy. Mihály azt írja, hogy ezüst, megaranyozva. Én megvizsgáltattam, és csupa aranyozott sárga réznek találatott. Most e helyett mást használ iskolánk, aczélból készültet, de azon jelvényekkel, és köriratokkal ellátottat, azzal az egy különbséggel, hogy ezen a köriratban „gymnasii“ helyett „collegii“ van.

től a reformatusok, (ma a catholicusok) temetőjére nyuló gyümölcsös kertet, mely jelenleg az első tanári szállással összefüggőleg, szintén gyümölcsösnek használtatik.

Egyebeket nem említve, láthatni az elősoroltakból, hogy iskolánk vagyoni állapotja ez időben miként állott, és mennyire gyarapodott.

14. §.

Mindezek mellett nem lehet mellőzni, hogy a könyvtár is hason módon növekedett. Találkoztak ezen 25 év alatt is, kik több kevesebb számú könyvvel ajándékozták meg azt. Legtöbbet nyert az itt elhalálozott rector Tolnai Istvántól, ki 78, — és e ref. megye papja, s egyházmegyei esperes Jenei Sámuel-től, ki 57, — és így ketten 135 darab könyvet adományoztak iskolai könyvtárunknak. Gyula Szigethi György mikor elmenendő volt iskolánkából, rendbe szedte, és új ordokba sorozta a könyveket. Az általa készített jegyzékből úgy jön ki, hogy az Apafi, és Bethlen János 44 darab könyve, az ő idejeig, m. e. 180 darabra szaporodott fel. *)

Nem nagy mennyiség az igaz, de azon időből, mikor hazánk, és városunk a Tököli-, és Rákóczi-féle forradalmak, s belháboruk miatt, huzamos időn át, oly izgatott állapotban volt, többet alig lehet várni.

15. §.

Menjünk tovább a tanárok életrajza előadásában:

Gyula Sz. György után komáromi születésű (7) **Körmöndi György** lett tanár, 1721-ben. Ez tanulását kezdette Magyarországon Pápán, folytatta Sárospatakon, és Erdélyben Fejérváron. Innen ment ki gróf Teleki Józsefhez nevelőnek, majd lett Sárdon udvari pap. Ezután meglátogatta a hollandiai egyetemeket, s haza jöve Vizaknára hivatott meg papnak, és onnan Udvarhelyre tanárnak. Itt 4 évig szolgált, és helyét az is-

*) Megvan iskolánk legrégebbi jegyzőkönyvében mind a Tolnai, mind a Jenei-féle könyvekről, külön-külön, a leltár (series, et nomina librorum), valamint megvan egy Szigethi Gy. által (1720-ban 5-ta Juny) készített könyvjegyzék, és sorozat. (Catalogus, et ordo librorum gymnasi r. udvarhelyensis renovatus.)

kolai előjárók dézsi születésű (8) **Dézsi Zsigmonddal** töltötték be, ki Enyeden tanult, s a hollandiai egyetemek meglátogatása után elébb zilahi pap, azután 1723-ban udvarhelyi tanár lett. Tanult, s az iskola érdekében buzgó férfiú volt. Az iskolai törvényeket újból leíratta, az előjárósági gyűlések különböző időben keletkezett, de szerteszét hányódó határozatait, s más fontosabb irományokat, összeszedte, és azok mellé kapcsolta. Eként megőriztettek azon adatok, melyek az ő idejeig a sokszor említett legrégebb jegyzőkönyvnek igen fontos részét teszik.

Alatta is növekedett az iskola telke, mennyiben részint csere, részint pénzzeli vásárlás útján az iskolai épületen hátul, a szomszédoktól több egyes apró darabok szerezettek meg. 1728-ban történt halálával megüresedett tanári székre 1729-ben meghivatott (9) **Szombati Sámuel**. Hol született, és tanult ezen férfiú: nem lehet tudni; de hogy tudományos, derék ember volt: mutatja az, miszerint innen négy évi szolgálatja után M.-Vásárhelyre vitétt tanárnak. Állítólag alatta jött létre a Letenyei által épített kőépülettel összefüggőleg azon, — alól kőből, felyül fából állott. — iskolaépület, mely helyébe később e mostani emeltetett. (L. alább 19. §.)

Szombati alatt történt (1733. január 26.) iskolánk előjáróinak a helybeli ref. megyével a cantori fizetést tárgyzó kiegyezkedése is. A mint fennebb említettük (l. 7. §.) a fejedelmek legatumából, még ez iskola, mint gymnasium, alapittatása óta járt a megye cantorának 25 forint, és 8 köből gabona-illeték. Ezt az iskola fizette; de, ugy látszik, a gabona nem szolgáltatott pontosan. E miatt „Controversia“ támadt iskola, és megye közt. Iskolánk gondnokai gróf Bethlen Sámuel, és id. Ugron János a megye biztosainak, — kik is voltak Zágoni Pál, pap, Tasnádi István, Hajdú István, Koronkai Ferencz megyei esküdtek, — azt az ajánlatot tették: „az ekklézsia a cantornak járandó 8 köből búzát akár in natura várja a schola búzájából, akár pedig ő felsége cassájából a fennebb (1712) XIV. punctumban specificált 25 forintokkal együtt, — hogy ha casu quo, melyet Isten távoztasson el, a camaráról járó beneficium tolláltatnék: ne practendálja az ecclesia a 8 köből búzát“, és az iratik: „önként, in omnem eventum választá az ecclesia a camarától járandó

beneficiumot.“ *) Ez idő óta kapta, és kapja ma is a helybeli ref. cantor az ugynevezett cameraticumot, mely jelenleg 30 ofrt.

16. §.

Szombati Sámuel után 1735-ben (10) borosnyói **Lukács János** következett. Született Háromszéken Nagy-Borosnyón, tanult Enyeden, és a hollandiai egyetemeken. Haza jöve lett enyedi pappá, és ottani nyolcz évi szolgálatja után hivatott meg az udvarhelyi iskolához. Benne az intézet egy tanult, fáradhatlan szorgalmu, tevékeny, szóval: hivatalát minden tekintetben hiven betöltő férfit nyert, — olyat éppen, melyet az akkori körülmények, és viszonyok igényeltek.

Mihelyt tanári székét elfoglalta: azonnal az addigi iskolai tanmódot megjavította. Az iskola régibb, és újabb pénz-, és terménybeli alapítványait, leveleit rendbe szedte, és azokról, valamint a folyamatban levő bevételekről, és kiadásokról, a külső, s belső fekvésekről, kimerítő kimutatást készített, és mindazt egy — a végre köttetett, — veres táblájú könyvbe, — mely innen „Veres könyv“ nevet visel ma is, (melyre alább sokszor fogunk hivatkozni) tisztán beíratta oly czélből, hogy abba, utódai is minden alapítványt, a kegyes adományozó nevével együtt pontosan béjegyezzenek, irjanak, mi e mai napig teljesített is.

Midőn ezekből látná, hogy a rendes kiadások nem veszik fel a jövedelmet egészen: három czélt tűzött maga elé:

1. A tanszemélyzet fizetése javítását. E részben czélt is ért. Az isk. előjáróság által adatni határozottat:

a) A Rhetorica tanítójának, évenként	42 frt.
b) A költészeti osztály (Poetika) tanítójának	38 frt.
c) A Syntactica tanítójának	38 frt.
d) A grammatica osztályának	30 frt.
e) A Conjunctica osztályának	28 frt.
f) Az elementaria osztály tanítójának	22 frt.

*) Lásd erről az egyezményt, legrégibb jegyzőkönyvünkben, eredetileg, az említett mindkét részbeli személyek sajátkezü aláírásával erősítve. Ugy látszik ekkor a köhalomszéki dézma pénzül fizettetett; mert a Camarától egyé, beneficium nem járt az iskolának. Későbbben Maria Theresia alatt állandóan is azon dézma helyett bizonyos összeg pénz kezdett adatni, és abból kap ma is az iskola évenként 23 frt 20 krt.

Hogy ezen kívül a tanulók fizettek-e valamit a köztanítóknak: tudni nem lehet. — Egy más terve volt.

2. Az iskolaépület javítása, és nagyobbítása. Ez is szerencsésen sikerült. Nem csak a régi tan-, és lakszobákat újította meg, hanem a még Letenyei alatt épült, földszinti kőépület keleti részét ugyan kőből, két év alatt (1746—1748) felebbe emeltette, és így az emeletben létesült két terem: egy nagyobb, s éppen az, mely ma is tanításra, közvizsgálatok, és istenitisztelet tartására szolgál, egy kisebb, azon túl délnyugat felől, mely sokáig (1866) szintén deákok tanítására használtatott. Készítettett a nagy tanterembe (auditorium, hallterem) egy tanítószéket is, mely egészen 1848-ig (és így 100 évig) fennállott, és akkor a forradalom áldozatja lett. *)

Kik voltak, e tekintetben segítségei, és az iskola előljárói: írva hagyta a nagyobb tanterem két oldalán. Az irásokat az idő onnan elkoptatta; de megláthatni Benkő Traussilvaniájában. Főpártfogó volt gróf, és tábornok Gyulai István. Iskolai gondnokok voltak: bethleni gróf Bethlen Imre h. kővári főkapitány, — vargyasi báró Daniel István, udvarhelyszéki főkirálybíró, — hidvégi Nemes Mátyás, udvarhelyszéki első assessor, — és veresgyházi Borsai István, udvarhelyszéki alkirálybíró. **)

Harmadik terve volt

3. Egy második tanári szék felállítása, legalább 180 for. évi fizetéssel. E terve kivitelében nem volt oly szerencsés, mint a más kettőben. A sok ellenség miatt, kik ez igénytelen iskola emelkedését irigy szemmel nézték, célja kivitelében hajótörést szenvedett. Annyit azonban mégis elért, hogy egy lectori állomást felállított. És arra, a hollandiai egyetemekről haza érkezett huszti Körösi József hivatott meg. Még több kedvetlen órát szerzett neki akkori ref. pap, és espéres Vásárhelyi Péter, ki magát a régi, (elavult) szabályok szerint, még most is, „ecclesiasticus curatornak“ tartván, körle-

*) E tanítószék (kathedra) fából készített, magas, festett, ügyes mestermű volt. Felyül a tető homlokzatán zsidó betűkkel e szavak állottak, még az én tudomra is: „Khodesh Lajhovah“ A mennyezet alsó felén ez volt írva: „ruit hora nunquam reditura. Age si quid agis.“ 1848-ban az iskolai épületbe beszállásolt román landsturm az iskola udvarán, több butorzatokkal, megégette.

**) Láss ezekről Transsilv. II. Tomus, lap: 298. 299.

velek hordozására akarta használni a tanuló ifjúságot. Az éles összeütközéseknek, melyek keletkeztek professor, és esperes közt, az egyházi főtanács vetett véget azon 1745-ben kelt rendelete által: „a gymnasium az udvarhelyi ministert, ha esperest is, curaternak nem tartozik agnoscálni.“ *) E szülte, hogy az irt derék férfiú ez iskola mellől, mely körül annyi érdemet szerzett, 1749-ben M.-Vásárhelyre ment papnak, mely állomásán csakhamar püspöknek is megválasztatott.

Helyét még az irt évben Iectori hivatallal foglalkozó (11) huszti **Kőrösi József** foglalta el. Ezt Benkő J. — mint a kinek tanításait egy évig hallgatta, — testére nézve kicsinnek, de tudományára, főleg a theológiában, s latin nyelvben való jártasságára nézve nagyra rajzolja le. Ez alatt is növekedett az iskola telke, vásároltak két ízben is az említett gyümölcsösre feljárót. Megszerezték 1763-ban az iskolatelekre rugó azon botson utcai telket, melyen sokáig az iskola sütőháza volt, s ma a fagadója van. **) Közjóra irányult munkássága szaporította a pártfogókat, és 12 évi szolgálatja után a tanulók közt keletkezett viszály miatti bánatjában meghalt 1763-ban. Felváltotta a tanári hivatalban, kovásznai születésű (12) **Kovács József**, ki M.-Vásárhelytől szerzett esmereteit Hollandiában annyira kiszélesítette, hogy mihelyt előadásait a philosophiából, és mathesisből megkezdette: Sárospatakra hivatott meg; de oda nem

*) Lásd e rendeletet „Vereš könyv“ lap 8. nro 5. Az egyház főtanácsi, e tárgyban keletkezett leirat pedig meg van a legrégibb jegyzőkönyvünkben, eredetileg is, melyben az esperes curatorsága megszüntetésére ez indok olvasható: „mivel azon (t. i. régi) canon, és constitutiók, akkori csak kised állapotjához, és actásához alkalmaztattanak volt, melyben csak ludi magisterek voltak, s consequenter mihelyt gymnasiumá lett, és érdemes t. academicus professorai successive constituáltattak: eo ipso az esperes curatelája is cesalt, mint ezt in anno — 709 a supr. consistariumnak erigáltattott systemája is bizonyítja, a midőn minden collegiumokban, gymnasiumokban, ecclesiákban, curatorok denomináltatván, akkoron is az udvarhelyszéki esperes, a curatorságból kimaradt.“

**) Ezért cserébe adta az iskola Szabó Bálintnak a felső piacutczában levő telke azon részét, melyet 1749-ben Ugron Ferencztől vásárolt, melynek szomszédja volt egyfelől az iskola sütőháza (ma a 2-ik tanári szállás), másfelől a jézuiták birtoka (ma a cath. leánynevelde), telát az iskolától cserébe adott jószág nem más, mint az, melyet Sándor Ignác halála után özvegyétől jelen tulajdonosa Nenovics Konstantin vásárolt meg. L. iskolánk levéltárában a csere-egyezményt

ment, hanem a helyett az enyedi bölesészeti tanszéket fogadta el, és így alig négy évi szolgálata után búcsut vett iskolánktól 1767-ben.

17. §.

Álljunk meg ismét, itt is, egy kevés ideig, és nézzünk után, ezen tanárok alatt, kiknek életrajzát Körmöndi Györgyön kezdve, röviden látók, mennyire haladt elé iskolánk vagyoni, és szellemi tekintetben.

Tanintézetünk ezen 46—50 évre (1720—1767) terjedő kora VI-ik Károly német császár (mint magyar király III-ik Károly) és leánya Mária Terézia uralkodások háboruikkal teljes idejére esik. A mellett: e korban a székelyföldön egy más iskola is tetemes emelkedést nyer. Értem a marosvásárhelyit, melylyel kapcsolatot 1713-ban, a Sárospatakról 1671-ben elűzött, Gy.-Fejérvártt 44 évig tartózkodott, de onnan is kiszorított, sárospatak-fejérvári iskola.

És mégis tanintézetünk a pártfogókban hiányt nem szenvedett; de sőt azok száma naponta növekedett. Hazánk, s nemzetünk főbb családjainak fiai, és leányai, s több egyes buzgólkodók a középrendből is, tán mintegy v e t e k e d v e, oly bőkezűleg járultak most pénzbeli, majd gabona, s egyéb adományaikkal, ennek felsegítésére; hogy nem csak képes lett az isk. előljáróság a tanító-személyzetet szaporítani, a tanítók fizetését javítani, a tanulókat nagyobb számmal, és mérvben segélyezni: hanem még az iskolai telekhez telkeket vásárolni, (mint fennebb láttuk *) a könyvtárt szaporítani, és építkezésekre is tetemes költséget fordítani tudott. (L. fennebb.)

A kegyes jóltevők nevei, adományaikkal együtt, felvagy-nak ugyan jegyezve, örök emlék végett, a fennebb említett „v e r e s“ könyvben; de minthogy azok, kik ezelőtt 100—150 évvel nem felejtkeztek el ez iskoláról: megérdemlik, hogy nevök, mindenkor nemzedékei előtt, esmeretes legyen. Éppen azért itt is azokról ne felejtkezzünk meg:

Az irt időszak alatt

*) A mint látszik, kezdetben az iskolatelek csak akkora terjedelmű lehetett, mint a mekkora helytt a mostani iskolaépület áll. Azon hátal a többi rész időnként, egyes darabokban, szerzetett meg a szomszédoktól.

**A) Pénzbeli s egyéb segélylyel járultak
következők:**

Eszéki István 2000 frttal.

2-ik Bánffi György gub. 1000 frttal.

Bánffi Kata 500 frttal.

Bánffi Klára, Bethlen Ádámné 500 frttal.

Báró Daniel István, udvarh. főtiszt 1000 frttal.

Gr. Teleki József 200 frttal.

Dályai K. János deák 200 frttal.

Nemz. kézdi-vásárhelyi Szőcs István 200 frttal.

Tiszt. Bod Péter, könyvek árából 15 frttal.

Nemzetes Simén Ferencz 65 frttal.

Czegei g. Vas Krisztina (b. Kemény Miklósné) egy alumniusra évenként, 15 frttal, és 6 véka gabonával.

G. Bethlen Imreh, feleségével, Gyulai Klárával, (két alumniusra) 24 frt, és 12 véka gabonával.

Gr. Székely László (egy alumniusra) 20 frt, 6 véka búzával.

Id. gr. Tóldi Ádámné (gr. Teleki Krisztina) egy alumniusra 5 frt, 6 véka gabonával.

Ismét a nevezett grófnő 50 frttal.

Gr. Korda Zsigmondné (Nemes Juliánna) egy alumniusra, évenként, 15 frt, és 4 véka gabonával.

Ismét egy alumnus tartására 400 frttal.

Torma Györgyné (Nemes Judith) egy alumniusra 15 frt, 6 v. gab.

Enyedi professor Ajtai Mihály 200 frttal, ismét később három ízben 300 frttal.

Báró Bánfi Mária (b. Radák Lőrinczné) egy alumniusra 15 frt, 6 véka gabonával.

Gr. Bethlen Drusiánna (Nemes Ferenczné) egy alumniusra 12 frttal.

Borsai Nagy István (vice-királybíró) 100 frttal.

Ábrahámfalvi Ugron Istvánné, egy alumnusnak 15 frt, 6 véka gab.

Torma Györgyné (Nemes Judith) a könyvtár számára 50 frttal.

Losonczy báró Bánfi Zsigmond (consiliarius) 400 frttal.

Gróf Rédei János feleségével g. Bethlen Klárával, egy alumnus tartására 500 frttal.

Gr. Tóldi Ádámné (gr. Teleki Krisztina) újból egy alumnium alapjául 200 frttal.

Naláczai Sára (Barcsai Gergelyné) 2000 frttal.

Borosjenői Tisza László 150 frttal.

R. sz. b. gr. ifj. Teleki Mihály, 2 alumniumra, 500 frttal.

Gr. Bethlen Farkastól (consiliarius) végrendelet szerint dézma, és házi butorok váltságául jött 9017 frt.

Gr. Bethlen Imreh 6 árva számára, tőkélül tett le 3000 frtot.

Nagy Boldizsár 1000 frttal.

Gróf Bethlen Ádám egy alumnusnak 30 frttal.

Nemes Ferencz, egy alumniumra, évenként 12 frttal, és 6 véka gabonával.

Bánfi Zsigmond, 2 alumniumra, évenként 30 frttal, és 10 véka gabonával.

Korda György, két alumnusnak, évenként 30 frttal.

Torma Györgyné (Nemes Judith) ismét egy alumnusnak, évenként 15 frttal, és 6 v. gabonával.

Gróf Bethlen Kata (g. Teleki Józsefné) 2000 frttal.

B) Tiszta terménybeli segílyt adtak:

Korda György, bögözi jószágából, évenként 40 véka gabonát.

Gróf széki Teleki László a vádi gabonája dézmáját.

Gróf, és generalis Bethlen Farkas, a daki, és tereмии féldézmát.

Gr. generalis Gyulai Ferencz, udvarhelyi, és miklós-falvi jószágaiból, bizonyos dézma-részt.

Gr. Bethlen László, udvarhelyi földjeiről járó dézmát.

Korda György, bögözi malmából, a szombati egész vámot. (NB. ez ma is megvan.)

Sándor Mihály, agyagfalvi malmából, ugyan a szombati egész vámot. (NB. ez is jár ma is.)

Gr. és gener. Gyulai Ferencz, Oláh-Andrásfalváról, 10—12 köből búzát évenként.

Gr. Bethlen Sámuel, Bonyháról, bizonyos dézma-részt.

Gr. Nagy Teleki Mihály, sorostéli dézmáját, melyet későbbben örökösei is megerősítettek.

Macskási Krisztina (g. Kemény Sámuelné) vécsi dézmáját.

Bolgárfalvi Sebesi Sámuel, és Miklós, míg élnek, derzsi jóságuk búza-dézmáját.

Macskási Kata, szép mezei jóságából, 30 veder bort.

C) Egyéb adományokkal járultak:

A Bethlen, Rhédei, és Nemes grófi családok ajánldékoztak az iskolának, itt az udvarhelyi határon, bizonyos mennyiségű szántó, és kaszáló-földet.

Gróf Bethlen János (még Dézsi Zsigmond idejében) vég hagyományilag hagyta örökösön azon Botos-utczai telkét, mely most a 3-ik tanári szállás.

Gr. Bethlen Imre adott két globust.

Ezen írt kegyes jöltevők segélyezései által már (csak kár, hogy nagyobb része a jöltevők halálával megszűnt) annyira növekedett, ez időben iskolánk jövedelme, hogy a szép számú alumniumokat, gabonát, bort, — a telkek vásárlására, építkezésekre fordított pénzüsszegeket nem számítva, borosnyói Lukács János alatt, a közszükségekre fordítható pénzbevétel tett évenként 716 frt 52 denárt, minek a tőkéje 6°/₁₀₀-kal szinte 12000 frt.

Ebből a folyó kiadások voltak:

1. A professor fizetésébe 216 frt, e mellett 200 véka gabona.
2. Hat osztály-tanítónak 166 frt.
3. Vice-curatornak (ki pénztárnok volt) 20 frt.
4. Sütőnek 20 frt.
5. Gymnasium béresének 12 frt.

És így összesen az alumniumokon kívül 434 frt, tehát a pénztármaradék tett 282 frt 52 denárt. Erre vonatkozólag írja a Veres könyvben említett b. Lukács János: „és ha a kegyelmes Isten megszánna ezt a gymnasiumot, s meghajtaná a felséges királyné szívét, hogy itten két tanítót megengedne fungálni: tehát innen kisülne a másik tanító számára 180 frt, építésre és könyvekre maradna még 102 frt 52 dénár.“ *)

*) Láss mindezekről bővebben, és részletesebben a „Veres könyvben.“

Ez olajtása azonban, mint fennebb is láttuk, nem teljesült; mert csak lector hozatala engedélyeztetett.

Az említett pénztőke b. Lukács János után h. Körösi J. és Kovács J. alatt is folyvást növekedett, úgy hogy e korszak végén a köztőke m. e. 30000 frtot tett.

Ekként a Bethlen János 5000 frt alapítójéje, ez ideig, tehát m. e. 100 év alatt, hat annyira emelkedett.

18. §.

Iskolánk vagyoni állásának ekénti gyarapodása maga után vonta szellemi emelkedést is, — bárha tán azt is állíthatni, hogy a szellemi emelkedés tapasztalása is nagy mértékben elősegítette a pártfogók szaporodását.

Már Dézsi Zsigmond különös gondot fordított a tanügyre. B. Lukács János (mint fentebb is érintettük) megjavította az addigi tanmódot. Miben állott az: tudni nem lehet. Hihetőleg az osztályosok (classisták) részére egy, az addiginál célszerűbb tanmódszert léptetett életbe.

Osztály már, főleg b. Lukács óta, 6 volt, határozott fizetésű tanítókkal ellátva (l. fennebb). Azokban tanítottak az alsóbb tudományok. Melyek voltak azok: a végre az adatok hiányzanak. Hozzávetőleg állíthatni, hogy a vallás, latin, görög nyelv, számtan, voltak a főbb tantárgyak. Kik a 6 osztályt végezték: deákok lettek, s mint ilyenek, négy év alatt képeztettek. A deákokra vonatkozólag azt írja Benkő József Kovács Józsefről: „In literatura latina, theologia, philosophia, et mathesi, professionis vinculo lyceo arcopolitano est adstrictus.“ Ebből azt lehet következtetni, hogy az előtte volt tanároknak is ezek képezték főbb tantárgyait. Miután pedig a lectori állomás is létre jött: minden esetre szélesebb kört nyert a tanítás, és más tantárgyak, főleg a történelem, és természeti tudományok is kezdetek taníttatni.

Általán ez időközben a szükségelt iskolai hivatalosok (officialisok) és tanítók, mind az iskola növendékeiből állítottak ki. Sőt annyira képeztettek azok, hogy innen már nem csak papságra, hanem még a jogi pályára (cancellariára) is kiléptek.

A tudományos, és egyszersmind a közéletbeli műveltség megszerzésére nagy befolyással voltak az alumniumok. A kegyes pártfogók alumnusaikat sátoros innepekre, többnyire, magukhoz kívánták, prédikáltatták, és udvaraiknál nem csak testi, anyagi,

hanem szellemi, és társadalmi élvezetében is dúsan résztettek. E mellett: már ez időben létre kezdett jőni az ugynevezett „legatiókba való járás“. A legatiók az anyagi segélyzés mellett a művelődés közintézetéivé váltak.

Különösen a tudományosság előmozdítását eszközölte a könyvtár gyarapodása is. Időnként, főleg b. Lukács J. óta, pénzen is vásároltattak könyvek, s hihetően, tanulók számára valók, nagy mennyiségben. Kovács József alatt pedig, gr. és consiliarius Bethlen Imreh 247 darab, inkább is auctorokból álló könyvgyűjteménnyel ajándékozta meg könyvtárunkat. Ezen könyvek a nagy tanterem hátulsó, külön szakasztott részébe tettek be, melyet még borosnyói Lukács J. alakított volt könyvtará, abba helyezvén el addig az említett földszinti szobában tartott könyveket. Torma Györgyné (Nemes Judith) 50 frtot, — gr. Bethlen Imreh két globust adott a tansegédszerek gyarapítására.

Az összes tanulók népességére nézve, ez időszaktól sem tudunk határozott kimutatással szolgálni. Csak az évenként subscribált deákok számából lehet most is arra következtetni. Aláírtak, mint felvett deákok — más éveket mellőzve — a következő években, ily számmal: 1722-ben 14, — 1725-ben 15, — 1728-ban 21, — 1730-ban 14, — 1733-ban 16, — 1736-ban 18, — 1741-ben 11, — 1744-ben 14, — 1746-ban 19, — 1752-ben 15, — 1754-ben 16, — 1756-ban 17, — 1761-ben 21, — 1764-ben 10-en. Minthogy a deákok (mint fennebb is említettük) rendszerint 3—4 évig tanultak: lehettek évenként a felsőbb tudományokat hallgatók 40—50-en. Az alsóbb osztályokat gyakorlók pedig, (népesebbek lévén az alsóbb osztályok mindig, mint a felsőbbek) a 6 gymnas. osztályban lehettek együtt 150—180-an, — és így az összes népesség évenként 200-on felül mehetett. Tanulói egy részét kapta ez iskola, mint a családi nevek mutatják, Udvarhelyszék-, és Erdővidékről, — a más, és tán nagyobb felét Háromszékről. A politikai viszonyok, és főleg a székelyek közt (Csik-, és Háromszéken, Erdővidéken) a határőrségi katonáskodásnak 1764-ben történt felállítására, úgy látszik, még ez időszakban nem folytak be szembetűnőleg az iskola népessége emelésére.

És ezekben az 1-ső időszakot bevégeztük.

MÁSODIK KORSZAK.

(1768—1832-ig.)

19. §.

1768-ban új időszakba lépik át iskolánk. Kovács József elmentével egy nagy férfiú veszi kezébe ennek gondjait.

Ez, a ma is tisztelettel említendő Kis Gergely.

(13) **Kis Gergely** született Marosszéken Baczkamardarason, székely családból. Tanulását kezdette a marosvásárhelyi collegiumban, hol miután a tudományokat, melyek akkor ott tanítottak, elvégezte: szerzett esmeretei bővítése, és tökéletesítése végett, a külföldi egyetemeket szándékszott meglátogatni.

A reformatió óta — mint tudjuk — iskoláinknak megvolt az a joga, hogy növendékeik nem akadályoztattak ilyszerű céljaikban. Sőt miután a buzgó hazai, és külföldi protestansok e végre a hollandiai, és más egyetemeken segélyalapot is állítottak: hova-tovább szaporodott az azokat felkeresők száma.

Ez időben azonban másként állott a dolog.

A hétéves háboru miatt, melyet Mária Terézia szövetségeseivel folytata II-ik Fridrik porosz király ellen, el voltak zárva több éveken át tanuló ifjaink a külföldre mehetéstől.

A háboru bevégeződött a hubertsburgi békével 1763-ban, és mégis — — — a külföldi egyetemekre mehetés korlátoztatott. *)

Ez Kis Gergelyre elszomorítólag hatott.

De nem csüggedett el, sőt bátor lelke áttört az akadályon.

*) Ennek I. más okát is Szilágyi Ferencz „Erdélyi prot. egyetem a 18-ik században“ című értekezésében.

Betölt a közmondás: „audaces fortuna juvat“.

Felmegyen Bécsbe. Audentiát kér a felséges uralkodótól (II-ik Józseftől). Megnyeri, és a merész ifju hathatós ékesszólásának sikerül kieszközölni, hogy megengedtetik továbbra is tanuló ifjainknak a külföldi egyetemek látogatása.

Ő Schweizot kereste föl, és ottan B á s e l b e n folytatta, és végezte be iskolai pályáját.

Haza jöve, azonnal az egyházi főtanács által ez iskola mellé rendeltetett tanárnak.

1768-ban october 20-án foglalta el állomását. *)

És benne megtalálta iskolánk, kire szüksége volt.

Kis Gergely, valóban, nem csak tudományos, hanem nagyra termett, vállalkozó szellemü, akadályokkal nem gondoló, erélyes, s általán oly tulajdonokkal bíró férfiú volt, milyent kell hogy nyerjen minden iskola, melyet a gondviselés éléhaladásra rendelt.

Egy században kevés tanintézet szerencsétetik olyannal, a milyen ő volt ez ittenire nézve.

Szigethi Gy. Mihály, ki személyesen ismerte, ekként jellemzi: „vala ő egy tiszta theologus, elmés philosophus, éles mathematicus, mindezeknél pedig nagyobb politicus. Grácziaák ülnek vala ajkain, midőn testében kicsin, de lélkében nagy vala. Mindenekben igen dicséretes, de főképpen az igazgatás, és fenyték törvéyeinek megtartásában oly szerencsés, hogy az ifjuság félné is, szeretné is.“

Egyet nem említ Szigethi (de nem is emlithette), hogy t. i. olyan fiut nemzett, és hagyott maga után Kis G., ki atyjához hasonló nagy volt iskolánkra nézve.

De erről alább. Most térjünk vissza történelmünk fonálához.

A fiatal tanár legelső gondját egy uj iskolaépület létrehozására fordította. A régi ugyanis többé a kívánt czélnak nem felelt meg. Ide vonatkozólag írja már, mint szentanu, a fenn említett (2. §.) Szeles János: „Rég i m ó d r a i g e n h e l y e-

*) Kovács József elmente után, míg Kis Gergely beállott, középajtai Benkő Sámuel szolgált, mint conrector. Benkő J. említi, hogy Kis Gergely 1768. okt. 20-kán kezdette meg hivatalát; Pálffy Dénes pedig egykori n.-galambfalvi pap. és esperes, Kis Gergely tanítványa, 1769-re teszi K. G. hivatala kezdetét.

sen, de a mostanira nézve igen disztelenül, és alkalmatlanul volt építve azon collegium; mert az alsó része ugyan kőből, de a felső fából volt rearakva, mely a régiségtől ide, s tova hajladozott, azért a tapaszt is tovább nem tarthatván, magától romladozni indult volt.“ *)

Ezen akart nevezett emberünk segíteni.

De, hol vegyen pénzt egy oly költséges épület felállítására?

Az iskolai pénztár üres, a tőke, melyet talált, nem több, mint 3000 frt. Ez tán elég se lenne a kívánt célra; de ha elköltetik: miből áll fenn az iskola?

Esze, ügyessége segített mindenén.

Megnyerte magának, és tervének főgondnok, és udvarhelyszéki főkirálybíró Daniel Istvánt, — algondnok, mohai Kerekes Pált, és patakfalvi Ferenczi Pált, — Sebesi Miklós, Borsai Nagy József, és más, e székbeli, tekintélyes urakat.

E mellett: utnak indult a buzgó férfiú: felkereste a tehetősebb hitsorsosokat saját tűzhelyeiknél, — meglátogatta a vallásosságról esmeretes reformatus grófi családokat kastélyaikban. Most, mint kéregető lépett fel, — majd mint prédikátor buzdított, lelkesített a vallás igéjével.

Mint apostol mindenütt úgy működött.

Szavai, beszédjei nem enyésztek el viszhang nélkül.

Itt filléreket adtak, — amott szalmás, vagy szemes gabonát ajánlottak. Egyik tenyeres, a más fuvaros napszámot, — egyik követ, meszet, fővényt, a más téglát, cserепet, fát ígért, — sőt a nevezett világi urak befolyása által, még a havasalji katolikus községek is készkedtek őserdejekből — feles mennyiségű — fenyő, és cserfa-darabokat adni, és szállítani be a kívánt célra.

*) Lásd kéziratban levő munkáját Szeles Jánosnak, a „Religiókról“. Ezt igazolja Pálffy Dénes is, — ki, mint szemtanu, azt hagyta emlékezetben a Kis Gergely életleírásában, melyet kiadott „Erdélyi prédikátoritár“ (szerkesztette Salamón József) 1-ső kötetben, hogy a lakszobák alól kőből, felyül fából voltak, — a kőépületben téglakon 1729. évszámot találtak. Tehát (mint fennebb 15. §. említettük) ez az építés Szombati Sámuel alatt történt volna.

Ekként az alap meglévén vetve, miután a felsőbb engedélyt is megnyerte: hozzá fogott az építéshez 1770-ben.

És három év alatt, nem csak a jelen iskolaépület, hanem a mellette levő tanári lak is felépült.

Száz év tölt el azóta, és ma is (1873) áll ez épület szilárdul, minden repedés, és csonkulás nélkül.

Helyén látom, hogy eiről részletesebb esmertetést közöljek:

Kis Gergely nem bántotta a Letenyei, és Borosnyai alatt keletkezett (l. 10. 17. §.) egyemeletes, kőből épült déli oldalt, hanem azzal összefüggőleg, a faiskola helyére, nagyobbítva a telket, inkább is symmetria kedvéért, a szomszéd papi telekből átengedett részecskével, *) építettet kelet, észak, és nyugat felől kétemeletes három oldalt cseréppel fűdve, mely által az egész épület négyszög alakot nyert $402\frac{1}{2}$ ööl beludvarral. Az alsó, és közbelső emelet kemény kőfalakból áll, — a felső részt, mely a fűdélbe van befoglalva, farámák közé rakott téglafalak képezik. Belől mind a három sort elég tágas folyósó futja körül.

Van ez épületben ma

1. Egy nagy tanterem, mely a tanításon kívül közvizsgák, istenitisztelettartására, s más innepélyes alkalmakra használtatik.

2. Szoba 45, melyek közül:

28 lakásra szolgál. 7 tanszoba. A többiből egy könyvtár, — egy terménytár, — kettő a tanuló ifjuság olvasószobái (museum), hét tanszoba, — kettő pénztári szoba, — egy raktár, egy őrszoba, — egy fegyház, — egy csengettyűház a felső emeleten ellátva egy kis fatoronnyal. Ebbe már 1772-ben ajándékozott gr. Korda György egy nagy vasórátt ily felirattal: „Georgius Korda, de Borosjenő — Cameralis Cons. actualis, dono dedit in usum gymnasii székesudvarhelyensis.“ Ez később a szomszéd ref. templom tornyába tétetett át.

Az egész iskolaépületre, — a mellé kapcsolt tanári lakkal együtt, — ellátva minden szobát a szükséges felszereléssel,

*) Ezért adta az iskola cserébe azon telkét a Bethlen-utczában, melyen ma egyik paplak van. L. ezekről isk. levéltárunkban levő leveleket.

m. e. 16000 forint készpénz költ el. anélkül hogy azt is az iskola pénztára megérezte volna.

Igy állított Kis Gergely magának örök emléket.

20. §.

De valamint az anyagi, úgy szellemi építésben is nagy volt e férfiú. Az új, és tágas épület nagyobb népességet szerzett az iskolának, új erőt, és buzgalmat öntött mind a tanulóba, mind a tanítóba.

Kis Gergely alatt az addigi 6 gymnasium osztályt (classis) még 1780 előtt, kettővel, a logica, és görög osztálylyal, megszaportva találjuk. Későbbben, II-ik József uralkodása folytán, felállított a 9-ik is, a német nyelv számára. Az osztályok sorban ezek voltak: logica, görög, poetica, rhetorica, syntactica, grammatica, conjunctica, elementaria, v. vernacula, és germanica, mely — úgy látszik — a rhetorica, és syntactica közt foglalt helyet.

Ezeket a végzett deákokból kinevezett köztanítók (publicus praeceptor) tanították. Az érdeemesek 2—3 évre is meghagyattak. A rendes köztanítók mellé, a latin nyelv érdekében, némely alapítók kegyes adományából, vicarius, vagy helyettes tanítók is, kik megannyi correpetitorok lehettek, nevezettek ki osztályonként. Sőt a német nyelv tanítására bizonyos osztályokba, még a deákok részére is, külön tanító alkalmaztatott.

E mellett nagy figyelmet fordított Kis Gergely az énektanulásra. Mindenik osztályba énektanítót tett. Felállította (mert eddig nem lehet tudni: volt-e?) a hármoniát is (hangászat, musica vocalis) egy praeses vezetése alatt, ki mellett még bizonyos hangfajokra külön praeses is volt, t. i. tenorum, és discantistarum praeses. A harmoniae praeses a deákokat külön is tanította a templomi, vagy szent énekekre. Van említés jegyzőkönyveinkben, hogy némely tanuló műszikai hangszereken is (musica instrumentalis) gyakorolták magukat.

Általán a 8—9 alsóbb osztály kötelezett tantárgyai voltak:

1. Vallás, és annak köréből a) Hejdelbergai Katechesis, b) templomi énekek.

2. Nyelvek, *a*) latin, *b*) hellén, *c*) német nyelv.
3. Számtan (arithmetic).
4. Történelem, s földrajz. Ezek mellett
5. Ékesszólás, költészet, szónoklattan (rhetorica, pöesis, ars oratoria), melyek egyszersmind a magyar nyelv mivélését is magukban foglalták.

A felsőbb tudományokat hallgatók (deákok) három osztályt képeztek, novitiusok, philosophusok, theologusok osztályát. Főbb tantárgyak voltak:

1. Az alsóbb osztályok tantárgyai magasabb fokozatban, és szélesebb kiterjedésben.

2. Bölcsészet (philosophia). Ennek minő ágai? a Gondolkodás, és Esmerettanon (Logica, és Metaphysica) kívül a többit tudni nem lehet.

3. Theologia, és annak köréből *a*) Catechisatio, melyet vasárnap a délelőti templomozás után maga Kis G. tartott. *b*) Dogmatica, és moralis theologia, *c*) egyházi Történelem, *d*) homileticai szabályok, és még *e*) ottanottan Zsidónyelv is.

A köztanítások kezdődtek reggeli 6 órakor, és tartottak d. u. 5-ig. A deákokat a professor mellett tanították praesek. Így látjuk a jegyzőkönyvben 1785-ről, hogy volt: theologiae praeses, catecheseos praeses, metaphicae, literaturae praeses, és instructor linguae germanicae. A tannyelv latin volt.

Kis Gergely csak nem 1780-ig, a latin, és hellén nyelven kívül, a deákoknak szinte mindent egymaga tanított. És annyi elfoglaltatásai mellett is az iskolai felügyeletet, és tanvezetést a legnagyobb pontossággal vitte. A köztanítók előtt gyakran példánytanításokat tartott. Theologusait egyházi beszédek készítésében, és elmondásában gyakorolta, az akkori idő szokása szerint minden héten disputatiót vitetett véghez. Mindezek által azt eszközölte, hogy keze alól mind az egyházi, mind a polgári tér sok derék férfit nyert.

21. §.

Az ügyesség, melyet ily sok oldalról kifejtett Kis Gergely, szaporította az iskola jóltevői számát. Az iskolai épület felépítésére kik, és mit adtak: ma névszerint tudni nem lehet.

Jegyzetek arról (sajnálva kell mondani) nem maradtak fenn. Csak azokat említjük tehát meg, kik általa a Veres könyvbe bejegyeztettek, és ezek a következő áldott emlékü pártfogók, ekként adományoztak:

Gróf, és tábornok Rédei János, egy alumnium alapjául 500 frt.

Márkó Sándor, olaszteleki 100 frt.

Teleki Juliánna grófnő (b. Kemény Zsigmondné) három alumniumra 900 frt.

Ecsedi Éva (Borcsai Nagy Istvánné) 500 frt.

Báró Bánffi Mária (báró Radák Lőrinczné) a vicarius preceptor fizetésére 500 frt.

Báró Bánffi Zsuzsanna (gr. Bethlen Ádámné) 500 frt.

Damokos Ferencz feleségével 168 frt.

Vitályos Imreh 50 frt.

Báró Daniel István, főgondnok, czipóra, Vargyasról, évenként 80 véka gabona.

Nemes Juliánna (báró Korda Zsigmondné) 1000 frt.

Hegyi Mózes, nagy-buni pap, 1000 frt.

Gróf Nemes Zsuzsanna (g. Teleki Inréné) egy alumniumra 30 frt.

Borosjenői Székely Ádám ígért, míg él évenként, 20 véka gabonát.

Gróf Teleki Juliánna ismét 6 alumnus tartására 900 frt.

Barátosi András Mihály, székely katona, feleségével Jancsó Máriával, az iskolaépület fenntartására 200 frt.

Patakfalvi Ferenczi Pál 1000 frt.

Gr. Korda György (1781-ben) fővadászmestere dignitásának emelésére 4 beneficiariust ígért tartani, kiknek öltözete legyen zöld vadásruha, egy ujos kamisol, egy kisebb kamisol, egy nadrág, egy pár topánka és 16 véka búza esztendőnként egynek-egynek részére, és egy-egy süveg, s kalap is évenként. Ezeket életében ő excellentiája praestálja, holta után fundusa leszen 2000 frt. (Teljesedésbe nem ment.)

Ezen jóltevők mellett találkoztak, kik a könyvtárról sem feledkeztek meg. Így: Málnási László, az egyházi főtanács papja, könyvek vásárlására 200 frtot adott. Borosjenői gr. Székely László pedig 328, és tordai pap Zágoni Márton 155 darab könyvvel ajándékozták meg azt.

Különösen számos tanuló segélyzését, és mivelődését mozdították elő a megszorodott innepi követségek (legatiók). Már 1778-ban 37 előkelő családhoz, és 39 megyéhez járt innepi követ. Megvagnak ezen pártfogó urak, asszonyások, és megyék nevei az iskolai jegyzőkönyvekben, sorban, innepenként. Inkább is nemzetünk azon főbb urai, és hölgyei azok, kik eddig is adományokkal kitüntették magukat. A megyék pedig, kettőt három kivéve, mind háromszékiek. Ez utolsó eset főleg arra mutat, hogy ez iskolát akkor is inkább Háromszék népesítette. Hogy mennyivel, s általában mennyi volt az iskolai népesség Kis Gergely alatt: bizonyosan ez időről sem lehet tudni, minthogy az alsóbb osztályokról kimutatások még ez időben sem készültek. Az új dcákok száma felment évenként 20—25-re. (1786-ban 22, 1787-ben 25.) Ebből következtetve lehetett a tanulók létszáma egyik, mint másik évben 400—500.

Ezek mind benn laktak az új iskolai épületben, és a Kis Gergely által létre hozott, és ma is fennálló, ugynevezett *Expositión* éltek. *) A legidvesebb taláhnány volt ez. Ki tudná felszámítani, hogy azóta hány ezer szegény tanuló segélyeztetett ezáltal is a tanpályán, kik mint szolgák, az *expositionáriusok* által naponta húsos étellel, kenyérrrel, fűtéssel, világitással láttatva el, csaknem ingyen tanultak!! És, megvallva az igazat, az ilyekből lett későbbben a hazának igen sok derék, hasznos polgára.

*) Az *expositió* hét tanuló társaságából áll, — mindenik, héten át, egy nap főzet a városon fogadott gazda-asszonyával, a társaság számára. délre húsos ételt, estvére, fuszujkát, borsót, kását, sat., és azt együtt költik el. Kiki a maga kenyerét használja. A társaság részére főzött ételből eszik még 2—3 szegény tanuló azon szolgálatokért, melyeket ezek végeznek a lakszobákban, hoj a társaság tagjai laknak. (étel-behozás, söpergetés, vízhozás, sat.) Ezek az ugynevezett *szolga tanuló*k, kiket kenyérrrel is a társaság lát el. Ma ezen étkezési rendszer szerint, a kenyéren kívül egy tanuló húsos délebédje és vacsorája, beleszámítva a gazda-asszonyi fizetést is, havonként nem kerül többre 3—4 o. frtnál. Régebben, mikor minden olcsóbb volt, nem ment többre 1—2 o. frtnál. Az *Expositió*ban, az olcsóság mellett, legnagyobb haszon, hogy az *expositionáriusok* mellett nem csak 2—3 szolga tanuló kap ingyen, a szolgálatért, kenyerét, ételt: hanem, hogy a tanulóknak megvan minden nap, okvetlen, egyszer tisztességes húselevése, márhússal, s ahoz való mártással, és kész vacsorája is. Az ugynevezett *kosztózásnál* pedig, — mint a tapasztalás más iskoláknál bizonyítja, — igen sokszor megtörténik, hogy a tanuló elköltvén előre a szülőtől kosztra küldött pénzt, egész hónapokon át, éheznek vagy legfennebb az iskolától kapott száraz czipóval tengődik. Efféle az *expositió* mellett soha vagy igen ritkán vagy egy nap történik meg.

22. §.

Iskolánk jövedelme, az irt régibb, és újabb adományozások által, Kis Gergely idejében — az építkezésekre tett tetemes kiadások mellett is — folyvást növekedett. A czipó-adás megvolt. A segélyzetek száma szaporodott, — sőt a mi több: Ar dai Pál, pénztárnok ügyes, takarékos gazdálkodása következtében, sikerült 1780-ban egy második, a meglevőhöz szinte hasonló fizetéssel (350 frt, 124 véka gabona) ellátott tanári állomás létre hozatala.

Ezt az irt évben, a n.-enyedi iskolában, és hollandi egyetemeken tanult, elébb itten csak conrectori minőségben szolgált (14) **Csernátoni Sámuel** foglalta el. A Bölcsészet (philosophia) mellett természettan (physica) és mennyiségtan (mathesis) tanítását vette kezébe. Csakhamar oly híressé vált, hogy 1785-ben a maros-vásárhelyi iskolához tétetett át. Ezután Kis G. megint egyedül volt, mind halálig.

A munkás férfiú, az időt, mely alatt megosztá iskolai gondjait Csernátonival, czélszerűen használta fel.

Már volt a tanuló ifjuságnak elég tágas, és az akkori időhöz mérten, díszes iskolaépületje.

Egy hiányt látott: hiányzott a testvér ref. ekklézsiának alkalmas temploma, és tornya; mert a régi, melyet nyert, kapott volt, még Bethlen Gábor fejedelem alatt, és által (lásd fennebb 2. §.), már kevésbé felelt meg a kor és hivek igényeinek.

Ezen is segített Kis Gergely lankadhatlan buzgalma.

Kezet fogott a megye akkori papjával, és buzgóbb tagjaival, s nem figyelve a cath. hivek ellentmondásaira, s azok által hányt akadályokra, lerontatta a régi, cath. alaku, és szabásu templomot, és a helyébe, szembe az iskolaépülettel, építette 1780—1781-ben a ma is fennálló szilárd, és díszes szerkezetű templomot, és tornyot.

E munkája bevégezése után csakhamar, 1783-ban történt, hogy II. József császár és király, Erdélyt meglátogatva, Parajdon léte alkalmával, Kis Gergely audentiát kért, bizonyos vallássérelmek tárgyában.

Az uralkodó, ki mindenről felvilágosítást kívánt nyerni, megadta.

Hárman jelentek meg: Kis Gergely, tanártársa Csernátoni Sámuel, és udvarhelyi pap, s esperes Ar dai Sámuel.

Elsőbben a collegium állásáról, tanulók számáról, tanításmódról, sat. folyt a beszélgetés.

Azután Kis Gergely az egész erdélyi ev. ref. anyaszentegyház érdekében kérte ő felségét, hogy:

a) Kik a róm. cath. vallásról áttértek, minorennis gyermekeiket azon vallásban neveltethessék, melyre állottak.

b) A ref. vallásuak, ha oly helyt lakkak, hol cath. parochia van, de ref. templom nincs, ne kényteleníttessenek a cath. plebánustól függni.

c) A synodus tartására nézve — mely két év óta nem volt — az anyaszentegyház a régi gyakorlatban hagyassék meg.

A császár figyelemmel hallgatta végig, Kis Gergely alázatos előterjesztéseit, ottan-ottan kérdései által bővebb felvilágosításra alkalmat adván.

Elfogadta egész kegyességgel irásban is a kérelmet; de csak ily szavakkal bocsátotta el: „ha nincs egyéb kérelmek: imádkozzunk egymásért. Én ajánlom magam Önök könyörgésébe.“ *)

Az érdekem, melyeket ekként szerzett Kis G. iskola, és egyház körül, általán mindenütt közelismerésre találtak. Ref. anyaszentegyházunk közfőzsinata meg is tisztelte a püspökségre utat nyitó hivattalal, „a nyaszentegyházi közfőjegyzőséggel“ (generalis notarius). E hivatali minőségben készítette, zsinati megbízásból, a ma is „Kis Gergely agenda“ czímen esmeretes munkáját, mely azóta, szinte a jelen idők, nem csak szabálykönyv volt anyaszentegyházunk vallásszertartásaira, hanem a hozzászatolt, de általa készített hathéti könyörgésekkel együtt papjainknak kincstárul, és a buzgó hívek lelki élvezet kutfejjül szolgált. **)

Hanem, mindenek fájdalmára, a tanárság mellé nyert ezen egyházi hivatalát nem folytathatta sokáig. A sok munka meggyőzte a különben kis, de erős testalkatu férfit. ***) 1787-ben 50 éves korában jobb életre szenderült.

*) L. e kihallgatást részletesebben leirva Pálfi Dénestől. Erdélyi prédikátori tár I kötet.

**) Kis Gergely e munkáját szerencsi Nagy István győri pap, egykori tanítványa, bocsátotta világ elébe nyomtatásban.

***) Említett Pálffy Dénes Kis Gergely testi alkatát és külalakját ekként írja le: „Volt magosságára nézve középtermű, széles vállu, és mejjü, teljes piros ábrázatu, első tekintetre is

Két fiut hagyott maga után feleségétől Komáromi Teréziától: Ferenczet, és Józsefet, és egy leányt: Borbárát, ki Zsigmond Elekhez ment férjhez.

Teste a helybeli ref. temetőbe helyeztetett el. Sirja fölé hálás tanítványai egy egyszerű sírkövet tettek ily felirattal:

Kis Gergely hamvait e sirhalom zárja,
Neve földünk', lelke az eget járja.
Nagy pap, bölcs professor, ért itélettel szolt,
Tanult igazgató, s fő notárius volt.
Három hat esztendő bizonyosága lehet,
Mig hivatalban volt, egy ember mit tehet.
Uj iskola, templom s sok tanítvány mondja,
Hogy rövid idő rá, volt a mennyi gondja.
Egy jubileumot élvén, végét érte,
A vallás és közjó méltán sirnak érte.
Irgy! valld meg te is igaz érdemeit.
Ne rágd hírét, tiszteld nyugvó tetemeit.

1787.

E sírkő idő folytán besülyedt a földbe, úgy hogy kevesen tudták, hol nyugszanak már Kis Gergely porai. Ezelőtt 10—12 évvel, — egy 70 éves városi polgár ráigazitása következtében, — tanulók által kiemelttem a föld színére. A hálás tanuló ifjuság pedig lassanként különböző tiszteletes utakon, oly jelentékeny pénzüsszeget gyűjtött össze, hogy azáltal 1867-ben, a régi sírkő helyére díszes emlékoszlop állíttatott fel, ily felirattal: „Baczkamadarasi Kis Gergely emlékének a ref. tanodai ifjuság 1867. Született 1788. † 1787.“ *)

Ezt azonban jóval megelőzőleg, még 1838-ban, az akkori tanuló ifjak az iskolaépület udvarára — önköltségükön, faragott kőből emeltek volt emlékoszlopot Kis Gergelynek, **) oly

tiszteletet mutató gyönyörű ember, de a ballába igen kicsinuel rövidebb volt, mint a másik. Ez mindazonáltal semmi diszteléségére nem szolgált; mert úgy megszokott volt magát mentében mind a kétfelé hajlogatni, s mintegy rengenai, hogy ki máshunnan testi állását nem tudta, bajosan vagy meg se esmerhette.“ L. Erdélyi pred. tár I. kötet.

*) Pestről, a gerendai-féle raktárból, hozatott. Cseh gránitból van 500 frtnál többre került a felállítással együtt.

**) Ez oszlop egyes faragatlan darabjait, a talapzaton kívül, akkori udvarhelyszéki mérnök Fekete István vágatta. a tanuló ifjuság költségén, az almási barlang szomszédságában találtató vörös színű kővekből. A tanuló ifjak, — kik közé e sorok írója is számítható, — nagy költséggel Homoródtól

czélből, hogy a körül minden ötödik évben a nagy férfiu emléke közinnepélyességgel ujittassék meg. Az első és leleplezési innepély megtartatott azon évi áldozó csü t ö r t ö k ö n, május 18-án. Beszédet tartottak egy tanár és két deák ifju. *)

A második innepély volt 1843-ban. **) Ekkor az oszlopon is ujtás történt, t. i. a gula hegyére aranyozott kőgolyó tétetett, — a derékra elől egy ércztábla, melyen az évszám ezt az évet mutatja, és aranyozott érczlemezről készített, kezében fáklyát tartó a n g y a l. A harmadik 1848-ban lett volna megtartandó, de a forradalmi mozgalmak miatt elmaradt. Azután 1862-ben, ***) s legközelebb 1867-ben tartatott meg, ****) és az ilén, isten segedelmével, megint megujtatták a czélbavett kétszázados innepélyen is Kis Gergely áldott emléke.

Igy élt és munkálkodott ő. Halálakor minden 'költések mellett, tanári pályája kezdetével kapott 30000 forint tőkepenze az iskolának 32000 forintra volt felnövekedve.

Almásón és Homoród-Szent-Mártonban gyűjtött kalákás szekerekkel hozatták be Udvarhelyre. Itt faragtattak ki, és alkottattak össze, szakismerettel kevésbé bíró mesteremberek által. Áll ez oszlop a talapzaton felyül derékből, mely felett négy kőgolyón négyszögü hegyes gula van. Öntött vasrészolat veszi az egészét körül.

*) A beszélő tanár volt Magyarósi József, mint rector. A tanuló ifjak: e sorok írója, mint első éves theologus, és Sebesi István, jogász. Az folyó, e z kötött beszédben szónokolt Fényes és népes gyülekezet díszítette az innepélyt, követte tánczestély, mely a tett kiadások fedezésére szépen jüvdelmezett.

**) Beszéllettek ekkor: prózában Deák György, a logik. és versben Zajzon András, a költészeti osztály tanítói. Az későbbben ügyvéd, e z b a r á t o s i p a p lett.

***) Kis Ferencz, mint hittanár, imával nyitotta meg az innepélyt. Utánna Pünkösti Ferencz, szaktanító, (ki ma uzoni pap) és Fúzi Sándor, tanuló ifju (most tordai pap) beszéltek, a z folyó, e z kötött beszédben.

****) Beszélők voltak: Menyhárt András, tanító, (most kecseti pap) és Kölcze Ferencz, tanuló ifju, kinek kötött alakban készített dicsbeszédét, betegsége miatt, Bede Dániel, taoulótársa olvasta fel. Ez alkalommal is elől imát Kis Ferencz rendes tanár mondott.

1847-ben tartatott még egy százados innep a nagy tanterem 1747-ben Borosnyói Lukács János alatt történt építettése emlékére. L. fennebb B. L. János életrajzát. Beszéltek Bacsoni Ádám, és Korondi Mózes osztálytanító ifjak. A z p a p lett, — e z ma iskolánk tanára.

23. §.

Kis Gergely után iskolánknál e korszakban (1768—1832) 1803-ig két és azután három tanári szék van: a hittani, bölcsészeti, és literaturai.

I. A hittani széken váltotta fel Kis Gergelyt az udvarhelyi, és euyedi iskolában tanult, Transsilvániája és egyéb munkái által magának sok érdemet szerzett középpajtai születésű és odaváló pap (15) **Benkő József**. Csendes jámbor ember, tudományos, nagy történész, író, de éppen hittanárnak kevésbé volt alkalmas. Bizonyos — a világ előtt is tudva lévő — gyengeségei miatt — két évi szolgálatja után visszahelyeztetett előbbi papi állomására, *) és helyébe a ref. egyházi főtanács által megválasztatott hosszú-asszói pap (16) **Zilahy Sebes János** 1789-ben. **) Ez előbb M.-Vásárhelyt, azután Enyeden tanult, és a márburgi egyetemen képezte ki magát. Tudományos, szorgalmas, éneklésre szép tehetséggel bíró, és erélyes férfi volt. 1803-ban történt halála után helyét (17) **Benkő Zsigmond** töltötte be. Ez miután M.-Vásárhelyt tanulmányait végezte és meglátogatta a márburgi egyetemet: Sáromberki pap lett. Különös gondot fordított az iskola jövedelmei és kiadásai tisztába hozatalára, a tanítás módja és rendje szabályozására. Nagy theologus, de magába zárkózó komor természetű volt. Ezt okozta főleg beteges természete, minek következtében el is halt 1819-ben.

Sirköve most is fennáll a ref. temető kertben, és hátramaradt leánya ma is él. Hodgyában **Boncz József** iskolatanító neje.

Benkő Zsigmond helyébe a ref. egyházi főtanács (18) zágoni **Bodola Sámuel** választotta meg, anyaszentegyházunk, közelebb elhalt érdemes püspökét, ki mint, az itteni bölcsészeti tanár **Bodola Sámuel** fia, e városban született 1790-ben december 13-án.

Tanulását itt kezdette, innen (rhetorica classisból) Enyedre ment, hol végezve tanulmányait, a göttingai egyetemet látogatta meg, és haza jöve volt elsőben gr. **Toldalagi László**

*) Lásd Benkő életrajzát — mint fennebb is megjegyeztük — részletesebben g. Mikó Imre ő nméltóságától.

**) A választás után a meghívást tették főgondnok g. Bethlen János, ki egyszersmind udvarhelyszéki főkbíró volt, — Borsai N. István, és Lukácsfi László algondnokok.

lónénál udvari, azután Héderfáján, később M.-Vásárhelytt megyés pap. Ez állomásban találta őt az udvarhelyi hittanári székre felszólító meghívás.

1820-ban foglalta el hivatalát, és 13 éven át egész eréllyel folytatta azt iskolánk nagy előmenetelére. Ő csupa vallástani (theologiai) tudományokat tanított, u. m. keresztyén Hit-, és Erkölcstant, ker. egyházi történelmet, zsidó régiségeket, biblia-magyarázatot, homilétikát, s ottan-ottan zsidó nyelvet, — és mindeniket szép sikerrel. Volt több izben igazgató (rector) és tanvezető (paedagógarcha).

Különösen, mint tanvezető éber figyelmet fordított az ugynevezett osztályosok szorgalom- és tudománybeli eléhaladására, főleg a vallás tantárgyának épületesebb kezelésére. E végre ev. ref. anyaszentegyházunk symbolicus könyvei értelmében készített is egy katechismust, melyet elsöbben kéziratból tanultunk, késöbben nyomtatva is több izben megjelent, mindig javított kiadásban.

A tanulók confirmálását egy nehány alkalommal maga hajtotta végre apostoli buzgósággal (én is általa confirmáltam). Ekkor és más körülmények alkalmával tartott kenetteljes egyházi beszédei, s mindenben és mindenütt tanusított tekintélyes papi magatartása megannyi előjelei gyanánt tekintettek főpapságraí hivatásának. Innen 1833-ban M.-Vásárhelyre ment ugyancsak hittanárnak. — Ez állomásán előbb anyaszentegyházi közfőjegyző (general. notarius) és azután püspök lett.

Egyébaránt e férfuról bővebben beszélhetnek ma is élő számos tanítványai.

II. A bölcsészeti tanszékre, mely a Csernátoni elmentével még Kis Gergely idejében megüresedett vala, 1787. választatott akkori buni pap (19) **Bodola Sámuel** (közelebb említett Bodola Sámuel apja). Ez háromszéki, zágoni közszekely szülöktől származott és az enyedi iskolában és a hollaudi egyetemeken, valamint a papi, ugy a tanári pályára is kellően kiképezte volt magát.

Csak 9 évig szolgált ezen érdemes férfiú iskolánknál, a már fennebb említett Zilahi S. János társaságában, nagy előmenetellel. Hosszas betegeskedése következtében elhalt 1796-ban, és a megüresedett bölcsészeti tanszék 1797-ben (20) **Szilgethi Gyula Mihály**val töltetett be. *)

*) Főgonánoka volt ekkor az iskolának udvarhelyszéki főkbíró dályai Kandó Mihály.

Szigethi született M.-Vásárhelyt, s tanulmányait az ottani ref. collegiumban végezve, négy évet töltött a márburgi, göttingai, stuttgárti és bécsi egyetemeken. Haza jöttével gr. Bethlen Sándor fiai: Imre és Sándor mellett instructori minőségben volt, míg nem ez iskolához Bölcsészeti tanárának elváltatott.

Benne, e tanintézet egy sok oldalú ismerettel bíró és elméncz férfiut nyert. A bölcsészetnek új és tágas mezején kívánta vezetni tanítványait. Főbb tantárgyai voltak: Gondolkodás- (Logica), Esmere- (Metaphysica), Léle- (Psychologia), Észjog- (jus naturae), Természettan (Physica), Emberisme (anthropologia), Módszertan (Methodologia), politica, hazai törvény, latin, és hellén irodalom. A sokból, azonban, nem sokat tanított, s azt is hivatala utolsó éveiben kevés sikerrel.

Ő írta meg ez iskola történelmét (mint fennebb is említettük) 1674—1820-ig. Saját életrajza terjedelmes közlése mellett megemlíti, hogy micsoda tudományokat tanít, kik voltak alatta az iskola pártfogói stb. Dicsérőleg szól Zilahi S. János tanártársáról, — a többieknek, kikkel szolgált — csak rövid életrajzát közli. Nagy kár, valóban, hogy itt is, valamint még inkább egyebütt átfutólag és általánosan ismerteti iskolánk állását. Azonban, mit korából említ: hiteles lehet. „Ha valami olyat találnék írni,“ — így szól — mi az igazsággal ellenkezne: még isten jóvoltából élek, és szememre lehet vetni.“

E mellett érdemül lehet feltudni e férfinak, hogy megírta e város történelmét is ily czim alatt: „Székely-Udvárhely, a nemes székely nemzet anyavárosának leírása.“ *) elég részletesen, és főleg az itteni ugynevezett „Csonkavár“ ismertetésére vonatkozva örök becsesel bírólag; mert azon feliratok, melyek a vár bástyái egyes kövein annak történelmét illusztrálták, és ma is már többé nem találhatók: általa maradtak fenn a régi dolgokat oly sovár vágygyal kutató utókor számára. E munkája napvilágot látott a felső-magyarországi „Minerva“ 1828-iki 6-ik füzetében.

Szigethi 26 évi szolgálatja után nyugdíjra kéredzett 1823-ban, és félfizetés mellett nyugdíjaztatott is.

*) A történelmi adatokra Széles János említett munkáját használta.

Élete végnapjait Udvarhelytt élte le. Porai a helybeli ref. temetőkertben nyugszanak.

Helyét (21) **Csőrja Ferencz** váltotta fel 1824-ben jan. 27-én. Ez Háromszéken, Ilyefalván közsékelv családból született. Tanult a n-enedi collegiumban, mint három éves deák gr. Toroczka Miklóshoz kiment házi nevelőnek, hol pályáját végezve meglátogatta a jénai, és göttingai egyetemeket és úgy választatott meg iskolánkhoz Bölcsészettanárnak. Tanított a bölcsészet köréből Krug rendszere szerint: Gondolkodás-, (Logica), Ismeret-, (metaphysica), Izlés-, (aesthetica), Észjog-, (jus naturae), Erény-, (ethica), Észvallástant (ethico-theologia). Ezek mellett: Mennyiségtant (mathesis), Emberismét (anthropologia), szinte mindeniket latin nyelven. Nőtlen életet élt. Jámbor ember, takarékos gazda, — szorgalmas, de kevés sikerű tanító volt. 1832-ben Enyedre tétetett át bölcsészet tanítására. Udvarhelytt létében készítette egyházfőtanácsii megbizásból az alsóbb osztályok számára, következő népszerű munkáit: a) Világ történelme, b) Hazai történelme, c) Arithmetica, melyek a magok idejében czélszerűen használtattak.

24. §.

A fennebbiekben láttuk e korszakban két tanári szék történelmét: menjünk át a harmadikéra.

Már e század elején érezhetővé vált iskolánkban egy harmadik tanári szék hiánya. Ugyanis a 18-ik század második felében az európai főbb nemzetek közt, főleg a természeti tudományok terén, kifejlődött előhaladás kicsiny hazánkra is nagy kihatást gyakorolt. Enyedi, m.-vásárhelyi, kolozsvári főbb tanintézetek tetemes lendületet is nyertek e tekintetben. Az udvarhelyi sem maradhatott hátra, sőt legalább egy lépést az előhaladásra tennie kellett. Ez okból, épen akkor, midőn hazánk fejedelme, a magyar király, és már austriai császár I. Ferencz, a legnagyobb készüléteket tette ama, később (1805) az austerliczi szerencsétlen ütközettel végződött hadjáratra: felállított itten 1804-ben a

III-ik tanári szék, és arra (22) **Karácsoni Sámuel** választatott, és hivatott meg. Karácsoni S. született

e városban, polgári szülőktől. Tanulását itt kezdette, folytatta E ny e d e n, és meglátogatva a j é n a i és g ö t t i n g a i egyetemeket: haza jöttével gr. T o l d a l a g i L á s z l ó n é n á l udvari pap lett, és volt, míg nem ez iskolához megválasztatott a l i t e r a t u r a i, és t e r m é s z e t t a n i tudományok tanítására rendes tanárnak.

Ő, ez idő óta, 40 éven át (1844-ig) előadta a deákoknak latin és német nyelv mellett, a természettant, t e r m é n y r a j z o t (natur. historia), egyetemestörténelmet, földrajzot, római régiségeket, szónoklat-, és k ö l t é s z e t t a n t, — nagyobb részint anyanyelven.

Sok jó akarattal, de a világ ítélete szerint kevés sikerrel munkálkodott.

Vagynak, kik főleg tanításáról kisebbitőleg szólnak. Én az ő vezetése alatt hallgattam és tanultam ki az említett tudományokat. Csak annyit mondhatok: „k i t a n u l n i a k a r t, t ő l e i s t a n u l h a t o t t.“ Némely tanítványai, mint szokták azt tenni egyebütt is, felhasználták öregsége gyengeségeit, és a maguk hibáját a tanítónak kivánták a világ által feltudatni. Különben becsületes, atyai indulatu, és gazdálkodó ember volt. 1844-ben halt meg itten. *)

25. §.

A fennebbiek szerint már bemutatva e korszakban Kis G. után a tanárok sorát és rövid életrajzát, következik, hogy lássunk iskolánk vagyoni állásáról ez idő folytán, vagyis 1787—1832-ig.

E korszak nagyobb részében Eur ó p a országai világrendítő események színhelyei voltak. Erdély hazánk is érezte azok súlyát; mert bárha bérczei a háboru iszonyaitól megkíméltettek is: vér-, és pénzdobban tetemesen részesült.

És mégis találkoztak, kik a tudományokat kedvelték, és akartak, s tudtak is iskolákat segíyezni.

Tanintézetünk azon szerencsések közé sorozható, melyek nem hiányoztak pártfogókban, és annál fogva ama példátlan 1811-beli nagy pénz-catastróf mellett is vagyoniilag folyvást növekedett.

*) Özvegyet Takács Máriát, ki ez évben halt el, és két fiut (Károlyt, és Lajost) hagyott maga után.

Azon 32000 forint tőke, mely 1787-ben Kis Gergelyről maradt hátra, már 1790-ben 40000-re, — 1810—1820 körül 70000-re, és 1825—1830 körül csaknem 90000-re emelkedett fel. *)

E végre takarékoság és ügyes gazdálkodás mellett következő kegyes jöltevők folytak be :

1787—1800-ig.

Csernátoni Köllönte József, lovas katona, adott 100 frtot.

Dr Zágoni Gábor vég hagyományilag, 1805 frt.

Széki gr. Teleki Juliánna (b. Kemény Zsigmondné) három izben 316 frtot.

Ismét gr. Teleki Juliánna, vég hagyományilag testvére gr. Teleki Imre belecgyezésével, három nemes fiu részére 4000 frtot. **)

Gr. Nemes Juliánna (gr. Korda Zsigmondné) két izben 300 frtot.

Ismét a tisztelt grófné, két izben, 1000 frtot.

Ugyan a tisztelt grófné újból 3000 frtot.

Baczkamadarasi Oláh István egy szegény gyermeknek 8 frtot.

Tompa Anna, Gálffy Elekné egy drb földet, mely 25 frtot ért.

Malomvizi gr. Kendeffi Rákhel (gr. Bethlen Gergelyné) 1000 frtot.

Málnási László a ref. egyházi főtanács papja és a pia fundációk inspectora vég hagyományilag, 3870 frtot.

S.-szt-györgyi Salatia József 100 frtot.

1800—1811-ig.

Agyagfalvi Sándor Jánosné (Borbereki Zsuzsánna) egy asztagot, melyből eleséplés után jött be 216 frt.

B. Kemény Ágnes (b. Bánffy Sándorné) 1000 frtot.

Consiliarius Dániel Imre, 500 frtot.

*) A forintok mind, ugynevezett régi ezüst huszasból álló magyar forintok. Egy ily ezüst huszas értéke ma, mint tudjuk 35 o. kr.

**) Ezt az összeget a nevezett grófné oly feltétellel hagyta, hogy utódai közül az utolsó fiu fizesse ki. Eleget is tett ennek közelebb g.óf Teleki Miksa, kinek akkor gyermekei nem voltak. Ma már folyamatban van. Lásd alább 32. §.

Háromszéki martonosi pap, Szentkirályi Gábor, 600 forintot.

Désfalvi Sándor József, 200 forintot.

V. királybíró, Osváth László, 200 forintot.

B. ifj. Dániel István 500 forintot.

Ismét ő az udvarhelyi belső és külső jószágát, melynek zálog summájából nyert iskolánk 1838 m. forintot.

Továbbá: a vesszősi, dátosi, kutyfalvi, királyfalvi, vargyasi, rákosi búza és bortermés dézmájának egy részét, melynek több éveken át nem praestalt fructusából jött be 5243 forint.

Zsidó Demeter 200 forintot.

András Mihály 100 forintot.

Pócsa Ferencz, 1000 forintot.

A mlts. egyházi főtanács a maga pénztárából rendelt évenként adatni 250 forintot.

N.-baczoni Keresztes Lajos, 50 forintot.

G. Bethlen Lajos egy alumnus számára 30 forintot és 30 v. gabonát.

G. és udvari cons. Telcki Sámuel, 600 forintot.

G. Kemény Krisztina (gr. Bethlen Pálné) lakszobák javítására, 100 forintot.

A mlts. ev. ref. egyházi főtanács a tanári fizetés javítására capitalisul 8335 forintot, és az iskola javítására 300 forintot.

Az 1811-iki devaluatio által tanintézetünk pénztára is nagy romlást szenvedett ugyan (vesztett 22069 forintot, 90 dénárt, lásd: kimutatás 1814-ről), több apróbb alumniumok elenyésztek, megmaradt csekély tőkájök összeolvasztatott, — a tanárok fizetése tetemesen alábbszállott, — *) hanem találkoztak megint pártfogók és jöltevők, kiknek kegyes adományaik által a veszteség lassanként kipótoltatott.

Ezek voltak :

1811—1832-ig.

Gr. Bethlen Sándor conferalta a czapai és nagy-buni jószágából a colonialis búza dézmát.

*) A tanárok fizetése volt, Kis Gergely óta 1810-ig, egynek-egynek 350 mforint, és 124 véka gaboná. 1810-ben felemeltetett a pénzfizetés 540 m. frtra — (a 3-diké 500 mfrt, 50 véka gabonára) 1817-ben megint emeltetett a szük idők miatt.

A mlgs egyházi főtanács devaluatio által kárt szenvedett iskolák felsegítésére, kéregetés útján, bejött összegből adott 2090 frtot.

Gr. Teleki Juliánna (Kemény Zsigmondné) a theologiai tanszék biztosítására 4400 frtot.

Gr. Vas Krisztina (gr. Kemény Sámuelné) conferálta n.-galambfalvi malvának szombati vámját.

Gr. széki Teleki Sámuel udvari cancellár. a tanárok fizetése javítására 2000 frtot.

Gr. Bethlen Krisztina (gr. Kendeffy Elekné) 1000 frtot.

Albisi Bod Benedek családi tansegély alapjául 5000 frtot.

Közlebb említett gróf és cancel. Teleki Sámuel megerősítette a nagyatyjától conferált sorostélyi majorság búzadézmát.

Ismét a nevezett gr. és cancel. hagyományozott az erdélyi 4 collegiumnak 15000 frtot akként: hogy annak kamatjából évenként, *a)* nyolcz — tehát iskolánknál két jó igyekezetű deáknak adassék 40—40 frt. *b)* tizenkét szegény tanulóknak, tehát iskolánknál háromnak adassék 30—30 frt. *c)* négy, és így iskolánknál egy deák ifju — ki a legjobb praedicator, orator, vagy dissertator írja, jutalmaztassék 61 frttal.

Ezen adományok nyomán már az 1811-iki pénz-katastróf után is biztosított iskolánk fennállása. A tanárok előbbi fizetéseiket megkapták. A tanulók segélyezése is, habár nem oly mérvben, mint azelőtt volt, életbe léptetett. Sőt a gondos gazdálkodás által pénztárunk jövedelme annyira emelkedett, hogy 1830-ban, 5 osztály számára az iskola főépületén alul, a „kerthen“, tanszobák építettek. *)

És mégis 1832-ben a tőkepénz 23000 pfrtot tett, — mi nek kamatjából, és más bevételekből az iskola jövedelme annyira

*) Csak kár, hogy ezen sok és szép adomány közül sok a kegyes adakozók halálával elenyészett, megszűnt, minthogy alapító-levél által nem volt biztosítva. Ezt lehet mondani még inkább a fentebb említett sokféle kegyes adományokról, minthogy azon alumniumok többnyire csak az adományozó életében szolgáltatnak ki. A pénzadományok akkori magyar forintban tétettek.

növekedett, hogy egy 4-ik tanári szék felállítására is gondoskodva lett. *)

A fennebbiek mellett nem lehet említés nélkül hagyni e korszakban is azon ugynevezett „patronusokat“, (urakat, hölgyeket) és megyéket, kik a sátoros innepek alkalmával több deák ifjút, mint legatust, segélyeztek. Ilyen patronus volt: 1794-ben 27, — 1795-ben 29, — 1800-ban 29, — 1805-ben 30, — 1807-ben 35, — 1815-ben 26, — 1816-ban 29, — 1819-ben 18, — 1822-ben 21, stb. Legatust jártató megye volt: 1794-ben 24, (háromon kívül a többi háromszéki) 1800-ban 66, — 1807-ben 70, — 1816-ban 68, — 1819-ben 67, — 1822-ben 73, stb.

A mi a könyvtárt illeti: az isteni gondviselés rendelt ennek e korszakban is több pártfogókat, kik részint pénz-, részint könyvadományok által, befolytak annak gyarapítására.

1. Pénzadománynyal járultak: Rétyi Gazda Elek (10 frt), Pataki István (51 mfrt), Cseh Imre (300 frt), Damokos Péter (10 mfrt), b. Bánfi Farkas (120 m. frt), kiknek adományaiból a szigethi Gyula Mihály idejében 269 író munkái vásároltattak meg.

2. Könyvadománynyal szaporították könyvtárunkat: V. K. bíró Osváth László, 163 d. — Nemes Gábor marosvásárhelyi ref. pap 347 drb. Prócurátor Teleki Mihály 711 drb. gr. Nemes Juliánna (Korda Zsigmondné) 224 drb, — Cserei Farkas 57 drb könyvvel, Kassai Sámuel helybeli ref. pap és egyházmegyei esperes egész 260 darabból álló könyvtárával, — gróf Bethlen Lajos pedig villanygépet (electrica machina) adott.

26. §.

Az anyagi elélhalással karöltve járt e korszakban a szellemi is. Mint fennebb érintettük, Kis Gergely után

*) Egy, iskolánk levéltárában dirib-darab papiron talált, de hiteles statistikai kimutatás szerint 1832-ben volt r. professor 4, és egynek fizetése pénzben 293 pfrt 20 kr, gabonára 40 pfrt, együtt 333 frt 20 kr p. pénzben, mi osztrák értékben teszen 350 frtot. Tőkepénz volt: 29000 pfrt, — és évi bevétel a kamatokból, s más jövedelemforrásokból 2882 pfrt.

1804-ig két, azután három rendes tanára volt iskolánknak, kik mellé időnként bizonyos tudományokra praesesek is alkalmaztattak. Ezek együtt a deák ifjakat tanították. A rendes tanárok közül egy csupán theologusok — a más kettő a praesesekkel a philosophusok és novitiusok tanításával foglalkozott. Mik voltak a deákok tantárgyai: fennebb a tanárok életrajzában eléadtuk. Az alsóbb tanulók számára ez időben sokáig 7 osztály volt. K. G. után t. i. a Logica és görög classis egygyé olvasztatott. A 2-ik József császár halálával pedig a német nyelv külön osztálybani tanítása megszűnt. Csakugyan 1819-ben a 8 osztály megint visszaállított. Az osztályosok tanítóit, kik végzett deákok voltak, a tanulók fizették önkénytes díjjal (promissióval), a mellett az iskolától is kaptak némelyek 50, mások 30 m. frtot.

Kötelezett tantárgyak voltak az osztályok részére: *a)* Vallás, *b)* latin, német, hellén nyelv, *c)* Földrajz, történelem, *d)* Mennyiségtan, *e)* Szónoklat-, költészet-, ékesszólás-tan, *f)* Ének.

A kötelezett tantárgyak mellett tanítottak a novitius deákoknak templomi énekek. A műéneklés is virágzott. A muzsikát (zene) önkénytesek gyakorolták, ottan-ottan praesese vezetése alatt, néha a nélkül, és némelyek mégis kitünően.

Általán annyit jegyzünk meg: E korszakban már a megszaporodott tanerő által nem csak a tudományok száma szaporodott, hanem azok egyszersmind szélesebb, és az eléhaladt időhöz alkalmazott kezelést nyertek, — mi által végzett deákjainkból mind a polgári élet, mind az anyaszentegyház sok derék férfit nyert.

Különösen Bodola S. alatt a theologusok — kik közül, isten kegyelméből, jelenleg is számosan élnek — annyira képeztettek a papi tudományokban, hogy más iskolák theologusaival mindig tudtak versenyezni, és az udvarhelyi, erdővidéki és háromszéki egyházmegyék papi állomásai szinte mind azokból töltettek be.

A tanulók összes száma e korban mennyi lehetett: most is csak hozzávetőleg lehet megmondani. Az osztályosokról hiányzanak e korszakban is a kimutatások.

Szigethi Gy. Mihály azt jegyzi meg, hogy idejében a deákok állottak 130-ból, a classisták 700-ból. Meglehet

egy kissé nagyitva van. Vagy tán bizonyos évekről igaz, mert utánna a deákok száma 1824-ben 66, — 1825-ben 77, — 1826-ban 85, — 1829-ben 76, — 1830-ban 95, — 1831-ben 103, 1832-ben 120, — 1833-ban 114. — Ezek szerint lehetett évenként, a tanulók összes száma (deákoké és classistáké) m. e. 500—600.

De, ne időzzünk többet e korszakon.

HARMADIK KORSZAK.

(1832—1873-ig.)

27. §.

Az 1832-ik esztendővel utolsó, de igen nevezetes szakasza kezdődik iskolánk történelmének.

Erről lássunk már.

A megkezdett mű bevezését kíván. Ha az építményt derekáig felraktuk: tegyük reá ez időszertintit tetőzetet is.

~~~~~

Iskolánk hajója, e korszakban, szerencsés, és szerencsétlen napokra talál.

Most kívánt szélcsendben evez kifeszített vitorlával, versenyezve pályatársaival, — de majd a viharok tornyosultával zátonyra jut, és összetöretik; hanem ismét kijavittatik, s átmásított állapotban újabb erővel tör rendeltetése felé.

Nyugodjunk meg azon. Az isteni bölcs gondviselésnek így tetszett, és az ő végzése jó.

~~~~~

Tanintézetünk 1832-ben „főiskola“ rangot nyert; mert az addigi három tanszak egy negyedikkel szaporodott.

Már volt theologiai, philosophiai, literatúrai tanszékünk. Csak a negyedik tanszakra, a jogira, nem volt tanárunk.

Isten kegyelméből, azt is megnyertük ez évben.

Nem akarunk feleslegest írni; de nem tehetjük, már csak történelmi szempontból sem, hogy a jogi tanszék felállítására befolyt körülményeket, — legalább rövid vázlatban, — elé ne adjuk.

Régóta sajnosan tapasztaltatott azon hiány, hogy midőn hitfelekezetünk más három erdélyi (enyedi, kolozsvári, m.-vásárhelyi) iskoláinál a honi törvénytudományok már rendesen tanítottak: az itt végzett ifjak kénytelenítették vagy azok tudása nélkül ellenni, vagy azok tanulása végett más iskolákhoz folyamodni; vagy, a mi legfőbb volt, azok esmerete nélkül eskünni fel az erdélyi kir. Táblához irnokoknak, mint nevezték: „Cancellistáknak.“ Mert

Volt ugyan felsőbb rendelet, több, — melyek szerint kik az iskolákban, honi törvények tanulásával nem foglalkoztak, kir. táblai irnokok nem lehettek; de mivel e részben sem a Tabular. Instr. 246-ik §-a, sem az 1791-ki 33-ik articulus szorosán nem rendelkezett: már Kis Gergely óta, az udvarhelyi iskolából is vétettek fel a kir. táblához joggyakorlatra.

Hanem az akadály, mely huzamos ideig, csak tetsző volt, elvégre valósággá vált.

1826-ban, akkori kir. táblai elnök kilyéni Székely Mihály, iskolánk ifjait elzárta az ügyvédi vizsgától azon okból, mert törvényt, iskolai tanfolyamban, nem tanultak.

Ez nagy csapás volt főleg azokra nézve, kik akkor olyanmü vizsgára készültek, és állni akartak.

Mit tegyenek?

A hogy lehetett: egyik egy, a másik más uton, segített magán. Némelyek a kolozsvári lycæumban, mások valamelyik más, iskolában vizsgáltatták meg magukat, s eszközölték jogi bizonyítványt.

Mind ez terhes volt.

Iskolai előjáróságunk a bajon segitendő, még azon (1826-ki) év szeptember 1-én, akkorban bölcsészeti tanár Csórja Ferencz által taníttatni kezdette a jogtudományokat. Az egyházi főtanács azonban, ezt célra vezetőnek nem találván, még azon év nov. 19-én beszüntette.

Sajnosan esett; de — — — — — jó volt.

Az új, és nehéz akadály más, és éppen célra vezető segédeszköz feltalálására nyújtott alkalmat.

Tanintézetünk akkori egyik főgondnoka gróf Kemény Miklós aranyosszéki főkirálybíró, és marosszéki administrator célba vette, hogy itten akár hogy jogtanszéket hozzon létre.

Gondossága, ügyessége nem maradt siker nélkül.

Megnyerte a végre iskolánk egy másik főgondnokát, Iktari gr. Bethlen Domokost, ki 4000 mfrtot, — és baczkamadarasi Kis Józsefet, (Kis Gergely fiát) ki, hasonlóan, egy akkora összeget alapított [iskolánknál felállítandó jogi tanzsékre.

A jó példát, azonnal, mások is követték: b. Radák István, kormányszéki tanácsos, 3000, — gróf Bethlen Ádám 1200, — gróf Kun Gergely 1200, — Ugron István guber. secretarius 600, — Naláczai István évenként adandó 200 mfrt alapítványnyal járultak a kívánt célra.

Háromszéken is egy buzgó férfi, n. b. e. Gyárfás Miklós kéregetés útján gyűjtött m. e. 1815 mfrtot (a mai, pénzértékben m. e. 635 o. frtot).

Az indítványozó főgondnok g. Kemény Miklós is ígért 4000 frtot; fájdalom! csak az ígérettel maradt. *)

Ekként a jogtanári székre m. e. 16000 mfrt (közép számitással, mai pénzben 5600 o. frt) alaptőke keletkezésén, miután iskolánk előjárósága nyilvánította, hogy azt, a mi ez alapból a többi rendes tanárok fizetéséhez hasonló összegre nem telik ki, az iskola közpénztárából kipótolandja: a mlts. ref. egyházi főtanács beleegyezett, hogy ez iskolánál is a jogtanári szék felállíttassék. De

Ki legyen ezen új tanszéken tanár? e volt egy más kérdés.

A tanári fizetés csekély, -- 800 mfrt, és 124 véka gabona; tehát a mostani pénzérték szerint, alig 400 o. frt. És, még is, több jeles, képzett jurista ajánkozott.

A közvélemény, — főleg Háromszéken, iskolánk e nagy területén, — leghangosabban, e tanintézetben tanult, s a királyi táblán is dicsérettel végzett jogász, komollói születésű **Sylvester**

*) Ezen érdemes gróf, és buzgó főgondnok, nem csak ez igérményt nem teljesítette, hanem odaveszett nálla, iskolánktól általa felkölcsonzott egy pár ezer frt is, több évi kamatjával. Mert halálával a családja csőd alá került. Iskolánk semmit sem kapott. A közelebbi időben, mikor testvére, a magtalanul elhalt gr. Kemény Sámuel tetemes birtokait nőrokonai, és azok férjei örökölték: iskolánk is folyamodott, hogy a Kemény S. tömegéből, melyben sok volt osztatlan rész, elégíttessék ki. Ügyvédül kolozsvári t. Simon Elek urat kértük fel. Még eddig semmi eredmény: vajha a jó Isten meghajtana a félmilliónál többet kapott örökösök szívét!! .

Dénes mellett nyilatkozott. És az egyházi főtanács 1830-ban meg is választotta őt, (23) iskolánkhoz jogtanárnak, oly feltétel mellett, hogy míg tanári állomását elfoglalná: maga teljes kiképzése végett, a pesti és bécsi egyetemeket látogassa meg.

E férfiú eleget is tett a kívánt feltételnek. Az 1832-iki tanév elejére tért haza iskolánkhoz, hivatala megkezdésére.

Ugyan ez alkalommal az egyházi főtanács által Csőrja Ferencz elmentével ürességbe jött bölcsészeti tanszék is betöltetett, akkori n.-buni pap (24) **Magyarósi Sz. Józseffel**, — ki született Erdélyben Csejden, 1793-ban, apr. 19-én, — tanult és végzett a maros-vásárhelyi főiskolában, — kiállván az akkori három főiskolánál az „academicum rigorosumot“, tudományos esmeretei gyarapítása végett két évet töltött a marburgi egyetemen. Haza jöve volt Bunon gr. Bethlen Sándornál négy évig házi nevelő; azután lett 1824-ben n.-buni pap, és ez állomásáról választatott el iskolánkhoz tanárnak.

E két férfiú együtt, és egyszerre állott be hivatalába. 1832-ben sept. 1-én tartották a helybeli ref. templomban, székfoglaló beszédeiket, népes gyülekezet és az iskolai ifjuság előtt. Beigató biztos volt főgondnok iktari gr. Bethlen Domokos; Jelen voltak még a gondnoki kar részéről Sebesi István és Lukácsfi János algondnokok.

Két derék és időszerinti tanárt nyert bennök ez intézet.

Mind a kettő egész erélylyel kezdette meg, s folytatta a kezére bízott munkát.

Sylvester D. tanította a két éves jogi tanfolyamban: a római jogot, honi köz- és magán-jogtant, honi jogtörténelmet, büntető törvényt, politikát és honi perrendtartást. Magyarósi József pedig, a bölcsészeti és jogi tanfolyamban, az elméleti és gyakorlati bölcsészet egyes ágai (alap-bölcsészet, gondolkodás-, esmeret-, izléstan, észjog-, bölcsészeti erkölcs-, és észvallástan) s a lélektan előadása mellett, a latin és hellén nyelv, s irodalom tanításával foglalkozott. Ezeken kívül 1844-ig a szám-, és mértant, ember-, és állam-ismét is tanította, s bizonyos időközben még a bölcsészet történelmét is.

Mind a kettő volt időnkint több ízben igazgató (rector) és tanvezető (paedagogarcha).

A szakavatottságot, szorgalmat, pontosságot, mint szín-

tén az iskola érdekében minden oldalról kifejtett tevékenységet még az irigység sem tagadhatja meg tőlük.

29. §.

A hittani székről Bodola Sámuel a maros-vásárhelyi főtanodához tétetvén át, helyét (25) **Ercsei János** foglalta el 1833-ban.

Ercsei J. született Marosszéken, s miután a maros-vásárhelyi főtanodában minden alsóbb és felsőbb tudományokat elvégzett: kir. tábla irodalmi tanár lett, és úgy ment fel a márburgi egyetemre, hol két évet töltve, az egyházi főtanács által iskolánkhoz választatott hittanárnak. Szép képzettségű, tiszta philosophus, és józan theologus volt. Négy évi szolgálatja után Maros-Vásárhelyre ment át bölcsészettanárnak. Itten tanszéke 1837-ben ilenczfalvi születésű (26) **Incze Dániellel** töltesse be, — ki szintén Maros-Vásárhelyt tanulta, és miután az academicum rigorosumot mind a négy erdélyi főiskolánál, a kellett tudományokból, kiállotta: szerzett esmeretei öregbítése végett a berlini egyetemet látogatta meg. Benne egy szorgalmas, s becsületessége által mindenki előtt közkedvességű tanárt nyert iskolánk.

Ez időben történt, hogy az egyházi főtanács, a n.-enyedi iskolánál, tanárok és tanulók közt keletkezett viszálykodások következtében, czélszerűnek látta, a különben nagy tudományu, sok oldalu miveltséggel bíró Péterffy Albertet Enyedről más iskolához átcserélni. És e csere iskolánk hittanára Incze Dániellel történt meg, ki ennek következtében 1840-ben átment Enyedre. Péterffy Albert pedig nem fogadván el a cserét iskolánknál, a hittanári szék csaknem egy évig betöltetlen volt. Ez alkalommal, e történetek írója, mint már végzett theologus, az 1840/1-dik tanévben, bizonyos ideig praesesi minőségben előadásokat tartott a hittani tanfolyamon.

Az üres tanszéket az 1841/2-ik tanév elején (27) **Fabián Dániel**, mint megválasztott hittanár, töltötte be, — ki K.-Fehérvárrt született, — a nagy-enyedi iskolában tanult, s végzett, — és a bécsi prot. academia meglátogatása után volt elsőben közdi-vásárhelyi segéd-pap (rector), s azután az enyedi ref. megyének közszeretett első papja. Iskolánknál kevés

ideig, de szorgalommal, és becsülettel munkálkodott. Prédikátori szép előadása nagy hatása volt a tanuló ifjuságra.

1844-ben Karácsoni Sámuel halálával megüresedett a harmadik tanári szék is, és az zilahi tanár, (28) **Szabó Györggyel** töltetett be.

Szabó Gy. született Háromszéken, Papolczon. Iskolai tanulását kezdette a sz.-udvarhelyi, és végzette a nyenyedi ref. főtanodában. Azután felesküdt kir. táblai irnoknak, (cancellista) és gr. Teleki Elek pártfogása mellett, — hogy a gazdasági téren magát kiképezze, — meglátogatott Poroszországban több egyetemet, és gazdasági intézetet. Ilaza térvén, az említett grófnál, Sárpatakon, gazdaszat-vezető (praefectus) lett; de csakhamar az ekét könyvvel, a mezőt tanteremmé cserélte fel. Megválasztatott előbb zilahi, és később 1844-ben iskolánkhoz tanárnak.

Itt a természettan, és terményrajz, mennyiség-, és vegytan voltak főbb tantárgyai. Egy bizonyos ideig foglalkozott az egyetemes történelem tanításával is. Tantárgyait egyszerűen, de nagy szakavatottsággal kezelte. A tanítás mellett iskolánk egyéb ügyeiben is (főleg mint rector) tevékeny buzgalmat fejtett ki.

1855-ben Enyedre, és onnan Szászvárosra tétetett át tanárnak.

30. §.

1845-ben Fábíán Dániel Kézdi-Vásárhelyre menvén papnak, helyébe azon évi május 2-án, az egyházi főtanács által (29) csekély személyem választatott hittanárnak. Eddigelé mindenik tanár életrajzát röviden láttuk. Ez okból, nem lesz talán szerénycelenség, ha saját életrajzomból is egy rövid vázlatot közlök.

Én Kís Ferencz születtem Háromszéken, Sepsiszékbén, Egerpatakon, 1816-ban január 16-án. Hason nevű atyám, és anyám, Dénes Mária, közsékely családbóliak voltak, s éppen nemző atyám (azon idő szerint) gyalog katonasoztályhoz tartozott. A falusi iskolából tíz éves koromban (1826-ban) atyám által ez iskola falai közé hozattam, s mivel már az egerpataki iskolamester, és édes atyám, megtanított volt a latin declinatiókra, és conjugatiókra: vizsgálat után felvétettem a 2-ik

(conjunctica) osztályba. Itten, hét év alatt elvégeztem a hátralevő hét (conjunctica, grammatica, syntaxis, rhetorica, pöesis, görög-német, logica) osztályt. 1833-ban, a nyári közvizsgák alkalmával, deák ká lettem. Hat év alatt hallgattam, és tanultam ki a bölcsészeti, jogi, és hittani két-két éves tanfolyamot. Tanárain voltak: a történelmi, s természettani (terményrajz, természettan) tudományokból, költészet-, és szónoklattanból, latin, német nyelvből Karácsoni Sámuel, — a bölcsészeti, s más (ember-, államisme) tudományokból Magyarósi Sz. József. — a jogi tudományok terén Sylvester Dénes, — a hittan köréhez tartozó összes tudományokból előbb Ercsei János, később Incze Dániel. A tanfolyamokat végezve — az akkori iskolai rendszer szerint, — az 18³⁹/₄₀-ki tanévre kineveztettem a logica osztályba köztanítónak, és annak végével a következő 184⁰/₁-ki tanévre a költészeti osztály tanítójának. E két tanév közti időben (1840. jul. 7.) választott, és hívott meg, a püspöki vizsgálat alatt álló igen szép, és virágzó ilyefalvi ref. nemes megye, öregség miatt elgyengült papja mellé, segédpapnak, következői joggal. A meghívást örömmel, de azon feltétel alatt fogadtam el, hogy engedtessek meg, míg papi hivatalomat megkezdhetném, a külföldi egyetemek meglátogatása. A tisztelt megye, és anyaszentegyházunk akkori püspöke, n. b. o. Antal János is, ebbe beleegezett. Ennek következtében, fehmondván a költészeti osztály tanítóságával, az 1841-ik év tavaszán, négy erdélyi fűtanodáinknál, u. m. Udvarhelytt, Marosvásárhelytt, Enyeden, Kolozsvártt a kívántakból, u. m. a theologiai (ker. hit-, és erkölcstan, ker. egyházi történelem), philosophiai (alap-bölcsészet, gondolkodás-, esmeret-, izléstan, észjog, bölcsészeti erkölcs-, és vallástan) tudományokból, természettanból, héber, és hellén régiségekből, bibliai hellén nyelvből, sat. kiállottam az „academicum rigorosum“-ot, és úgy mentem az 184¹/₂-ik tanév elején külföldre. Ez igen fontos, és költséges utamra szinte csak is azon kevés pénzzel rendelkezhettem, melyet tanulói, és tanítói pályámon, — ez iskola falai közt, — megtakaríthattam: azért csak egy rövid évig lehettem a külföld vendége. Legtöbbet időztem a bécsi, és berlini egyetemeken, inkább is hit-, és természettani tudományokkal, s a poroszországi iskolák tanrendszerének és tanításmódjának tanulmányozá-

sával foglalkozva. Az 1842-ik év nyarán jöttem haza, és foglaltam el ilyefalvi papi hivatalomat. Három évi szolgálatom után megváltam az általam örökre felejthetlen ilyefalvi megyétől, s eljöttem e köz édes anya mellé, hogy ennek is, ki engem nevelt, táplált, csekély erőmmel szolgálatjára legyek. Tanári hivatalomat 1845. sept. 1-én tartott beköszöntő beszéddel kezdtem meg. *) Tantárgyaim, melyeket mint hittanár, két éves tanfolyamon, tanítottam, eléadtam, ezek voltak: keresztyén hit-, és erkölcs-tudomány, ker. egyházi történelem, héber régiségek, bevezetés az ó, és ujszövetségi könyvekre. Szentírás-magyarázat, Homiletika, Liturgika, és bizonyos időben Zsidó nyelv. Azután, hogy a theologia tanítása itten megszűnt (l. alább): más tudományok jöttek kezemhez. Ma az egyetemes, honi, és ker. egyházi történelem előadásával foglalkozom, héten át 16 órán.

Örömmel, s egész bizalommal indultam meg az új pályán. A munkától nem féltam, sőt az alatt erősödtem. Mindjárt más évben az 1846°/₇-ki tanév elején, megbizott az iskolai előljáróság a tanvezetői (paedagogarchai) hivatallal is, melyet azóta most mint tanvezető, majd mind „Director“ az 187°/₁-ik tanévig, és így 23 csztendeig viseltem. A terüh bár mekkora volt, nem volt nagy, elhordozhatlan éppen nem; mert három tanártársam közül, kettőben (M. J. és S. D.-ben), mint egykori tanárainban, atyáimat, a harmadikban (Sz. Gy.-ben) barátomat kerestem, és találtam fel. Azért a sok delog miatt sohasem panaszkodtam.

Említett tanártársaimmal jó egyetértésben szerencsés sikerrel vezettük a több százra menő tanuló ifjúságot, tudományban, és jó erkölcsben. Egyik év jobb, és áldásdúsabb volt, mint a másik.

De a boldog idő nem sokáig tartott.

Alig két évi csendes, nyugalmas munkálkodásunk után iskolánk egére viharos fellegek tornyosultak, s napjaink azok miatt borusokká váltak.

Jó új évet kívánva, örömmel üdvözöltük tanártársakul egymást az 1848-ki első nap reggelén, nem gyanítva semmi bajt,

*) Gondnokok ekkor voltak: iktari g. Bethlen Domokos, és idősb g. Bethlen János fő-, Sebessi István, s Lukácsffi János algondnokok. Jelenlétével a beigtatáson egyik sem szerecséltetett.

és vészt; de leszakadtak azon év folytán a megterhesezett fellegek, — a zápor összetörte a gondozásunk alatti „Rózsabokor“ virágait, iszapot, pusztulást hagyva maga után.

31. §.

Tanuló fiatalságunk, nem lehet tagadni, — mint megtörtént az, egyebütt is, — részt vett ártatlanul az 1848-ki hazafias mozgalmakban. Azonban nem folyhatván a tanítások rendszeren, még aprilis 5-én, elbocsátottuk az iskolát, — bezártuk az előadásokat. És többé sem azon, sem a következeit évben nem gyült össze. Vezetésünk, felügyeletünk alatt tehát az, kiért lakoltattunk, nem hibázott.

Szép remények, örömujjongások, nemzeti járdalatok közt tölt el a tavasz, és nyár. Részt vettek azokban e város nagya, apraja, férfia, leánya, — e törvényhatóság, e vidék előkelőbbjei, értelmesebbjei, ur, és szolgál, nemes, és jobbágy. Eljött az ősz, — összegyült a székelység harczias népe a történelmi nevezetességű „agyagfalvi réten“.

Egy szent szózat „magyar testvéreink megmenetése az oláhok gyilkoló kezei közül“ hadjáratra hívta fel.

A terv rosszul ütött ki, a hadjárat szerencsétlen véget ért.

November 5-én, Marosvásárhelynél, szétveretett a császáriak által fegyelmezetlen, és rendetlen székely táborunk.

És három nap mulva, nyugat felől, inkább gyülevész népből alakított ellenséges sereg, báró Heydte vezérlete alatt a városi polgárság szinte példátlan ellentállása daczára meglepte városunkat, és iskolánk épületébe m. e. 1000 főből álló oláh — landsturm szállásoltatott be.

Álljon elé a történész, és mondja meg: mi történt Rómával 455-ben K. u. midőn Geiserich alatt az afrikai vandálok elfoglalták? Ezek az erdélyi vandálok hasonló dühvel, és kíméletlen kezekkel dultak fel, törtek össze mindent itt, a lakszobákban, halltermekben, gyűjteménytárakban. A vasdarabokat, szegeket kiszedték, — a fanemüt: ágyakat, ládákat, padokat, pádlásokat elégették. A tanuló ifjuság olvasó termét, könyvszekrényeit kirabolták, a szép számu drbra ment könyveket tűzre

hányták, vagy szertesét hordva, italért (pálinkáért) bors tartani eladták. Az iskola díszes orgonáját, terményrajzi és természet-tani gyűjteményét szétrombolták, csak a fényesebb ásványdarabokat rejtették el, aranynak, vagy valami egyéb becses kincsnek gondolván. Nagy könyvtárunk is hasonló sorsra jut (mert már abba is betörték volt), ha a tanárok életkockázttató hathatós fellépése következtében az említett commendans rendes katonák őrizete alá nem adja.

Az okozott kár akkor a felvett bocsú következtében 7000 frtnál többre ment.

A tél (1848) bekövetkezett, s egy nyugati szél megindulása elűzte a fõrgeteget.

Bem karácson táján Magyarországból Erdélybe jött.

A pórhad megrémült, s vad futásban elhagyta városunkat, s iskolánkat.

A vandalis musnak vége lett.

Mi történt azután, 1849. első felében: nem célunk részletesen elcádni. Azt tárgyalni egy külön történclem feladata.

Csak annyit mondunk: sergeink, annyi dicsõ gyõzelmek után, Világosvárnál lerakták a fegyvert.

Az orosz interventió meghódolásra kényszerítette hazánkat.

Augustus hóban a reoccupatió is megkezdett, és az itt átvonuló osztrák sereg főparancsnoka gróf Clam-Gallás, 15000 pforint sarcot vetett városunkra.

Ennek felét se tudta a város, a szék községeinek segítségével is rögtön kifizetni. A nagyobb részt, kerek számmal 7745 pforintot a nevezett hadparancsnok, — bizonyos városi egyének vádaskodásai következtében, — tanintézetünkre róttá.

Pénztárunk üres volt. *) Még fizetésünket is kölcsön felvett pénzből kaphattuk ki. A kivetett sarcznak tehát befizetéséig két tanár, Magyarósi József, és Szabó György iskolánk mellől, elhurczoltatott kezesekül a tábor után, — katonák őrizete alatt, embertelen bánásmód közt, hol gyalog, hol szekéren,

*) Magyar bankjegy volt ugyan feles mennyiségben, de már az osztrákok előtt értéktelenné vált volt.

— egész Kolozsvárig, és ott is a Lycacum épületében bezárva tartattak, mig nem a sarcpénzt megkapták.

E sarcpénzt a honnmaradt tanárok Sylvester D. és Kis F. az elhurczoltak nejeivel, s több buzgó egyének segítségével, — kik közt megemlítésre méltók: Kovács Domokos, mostani iskolai pénztárnokunk, Török Lajos, jelenleg a városi tanácsnál számvevő, Erdővidékről Nagy Ferencz iskolatanító, — kölcsön kérték fel egyes személyektől, kitől 6, kitől 10 százalékra. Minthogy a hitelezők osztrák bankjegy hiánya miatt, többnyire ezüst pénzt adtak, s azt kellett vissza is, vagy a bankjegyre agiót adni: e megsarcolás m. e. 10000 p. forintjába (30000 mforintjába) került iskolánknak. Hanem

A jó isten megsegített, és idő folytán kiépültük e joggalalan reánk nehezedett kárt is.

A rombolt, és üres iskolaépület szemlélése mellett, leverten, búsongva töltöttük el az 1849-ki év utolsó felét, s úgy kezdtük az 1850-ik évet is. Mert csakhamar megkezdődött a „purificatio“. Sylvester D. már előre megkapta a „certificatiót“; de más hármunk egy egész hétig kérdeztettünk, vallattunk. Mondják, hogy a purificáló biztos véleménye szerint fogóság várandott reánk; de a vizsgálati munkálat, az isteni gondviselés intézkedéséből, oly egyén kezére került, kinck közbevetése által bántatlanul megmaradtunk tűzhelyünknel. Így lett, hogy aprilis 8-án ismét alakítani kezdtük iskolánkat. Vagy 40 nagyobb, és kisebb tanuló gyermeket egybe toborzottunk, és tanítani kezdtük kit az abc-re, vagy olvasni, kit számismeretre szóval mindeniket szüksége és képessége szerint. Kedélyünk is, vidulni kezdett, mert az 185¹/₄. tauév elején már, a gyűlt tanulókból osztályokat is tudtunk elállítani. Hanem megint bánat ért. Iskolánk homlokára gyászfátyol tüzetett. Az 1851-ik év kezdetével elhalt, a ritka becsületes, fedhetlen jellemű Sylvester Dénes tanártársunk.

Őt a forradalom vitte sirba.

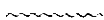
A veszteség, mely érte iskolánkat, s azon gyászképek, melyek annak jövő sorsa felől szeme elé tűntek: megtörték lelki erejét, elrontották véréét.

Vigasztalásaink, biztosításaink mit se használtak.

Mint a tengerész, ki hajótörést szenvedve, a csendesedni

kezdekk hullámok áldozatja lesz, a nélkül, hogy tudná, miszerint kedvelt kineve nincs elveszve, megmentetett: úgy járt ő is. Január 31-én kísértük tetemeit köztemetőnkbe. *)

Jogtanári széke azóta, egy tized alatt üresen állott; mert a jogtanítás a bekövetkezett abszolút kormány alatt nem engedtetett meg, sőt iskoláink a reánk erőszakolt Thun-féle rendszer által egészen más alakot nyertek.

Az új öntetű iskola mellett Sylvester Dénes halála után, hárman voltunk rendes tanárok, és 1855. sept. 1-én kezdve, Szabó György elmentével, egy évig csak ketten: én és Magyarósi József. Sokszor keletkeztek vészförgetegekk fejünk felett, de védelem és segéd gyanánt szolgáltak gondnokaink közül gr. Teleki Domokos és Ugron János urak. Nem sokára ismét kiegészítettett tanártestületünk. Szabó Gy. helyébe (31) **Korondi Mózes** nyertük meg egyik pályatársnak. Ő született 1824. november 10-én Vargyason. Végezve a főiskolában minden tanított tudományokat, bányászati pályára szánta vala magát, és szinte két évig a selymeczi bányászakademián tanult, s rendesen a menyiség-, és természettanból vizsgákat állott. A forradalom miatt 1848-ban nem folytathatván ottan tanulását tovább, haza jött Erdélybe, és a marosvásárhelyi iskolánál segédtanári minőségben alkalmazást nyert. Ez állonásáról választatott meg a mlgs egyházi főtanács által iskolánkhoz reudes tanárnak 1856. jun. 22-én a természet- és menyiség-tani tanszékre. Hivatalát az 1856⁶/₇-ki tanév elején kezdette meg beköszöntő beszéddel, és jelenleg is folytatja azt.

Ugyan ez évben állittatott fel iskolánkhoz a vegytan és terményrajzi tudományok tanítására külön rendes tanári szék, és arra 1856. aug. 28-án (32) **Pataky Pál** választatott meg, egy másik pályatársnak.

Ő született 1816. május 10-én Marossszéken, Mező-Madarason. Tanult, és végzett a marosvásárhelyi főiskolában.

*) Sylvester D. nőjétől Bölcskevi Zsófiától két kisdud fut hagyott hátra: Domokost, és Dénest. Az most vizaknai pap, — ez Háromszéken törvényszéki joggyakornok. Mind ketten sokáig élvezték tanártestületünk „özvegy-árvái“ pénztárából az illető segélyt.

Szerzett esmereteit a bécsi egyetemen szélesbitette. tökéletesítette. 1845-ben hivatott meg ez iskolához német nyelv-tanítónak. 1852-ön kezdve a német nyelv mellett, segédtanári minőségben, más tudományok tanításával is foglalkozott, mig nem a nevezett évben, és napon rendes tanúrá lett. Ma is e pályán, és az irt tudományok előadásával foglalkozik iskolánk mellett.

32. §.

Az előadottak szerinti tanártestületünk kiegészítve, négyen kezdettük iskolánk hajóját, elmerüléssel fenyegető hullámok közt, de ottan-ottan reményt nyújtó napfény derülése mellett, tovább vezetni.

Egyik fővezérünk, a tevékeny és áldozatkész főgondnok id. g. Teleki Domokos eltávozott ugyan tőlünk, — magát a lakhelyéhez közelebb eső marosvásárhelyi főiskolához tétetvén át gondnoknak; de mást nyertünk helyette a hasonbuzgalmu g. Bethlen Farkasban.

Előljáróságunk mint addig, ugy most is az új taurendszer kívánalmainak lehetőleg eleget tenni törekedett.

Mit Bécsből rendelt a magas miniszterium: elfogadtuk, teljesítettük. Tanítottuk, taníttattuk, a nyolcz-osztályu gymnasiumban a kiszabott tantárgyakat. A kívánt kimutatásokat megkészítettük, elküldöttük. Leveleztünk magyarul, németül, deákul, a kormánynyal és közegeivel. Schulrath alá estünk; de az egyházi főtanács ébersége által kolozsvári hittanár dr Salamon Józsefben nyertük meg azt, ki nem egy imponáló kormány-közeg, hanem humanus, mivel ember, iskolaatya és barát volt, velünk egy test és vér.

Ő huzamos éveken át szolgált mint buzgó, és derék honfi tanár Zilahon és Kolozsvártt. Becsületessége, tudományossága által köztiszteletben állott. Egyházi főtanácsunk által felkérve, anyaszentegyházunk, és iskoláink érdekeiben fogadta el a magas kormánytól azt az állomást.

Áldozatot hozott a közügynek.

Tanfelügyelősége alatt iskolánk is türethető állapotban volt. De — — — az idők szelidülni kezdettek.

„Az ur vezeteti az idöket, és az idök változásait.“ mondja a biblia.

És az igaz.

Mit az emberek nem akartak, — mit nem reményeltünk, de ohajtottunk, vártunk: megadta Isten érnünk.

Solferino, Magenta mellett megszámláltattak az absolutismus órái.

Jelenleg is bölesen uralkodó fejedelmünk, szeretett királyunk I. Ferencz József felfogta az idő intéseit, megértette népei kívánalmait.

Átlátta, hogy a szuronyok százezereinél a trónnak erősebb támaszlópa a népek szeretete és bizalma.

És a nemzetet, mely egykor a veszély perceiben e felkiáltást: „*moria mur pro rege*“ tettel valósitotta meg, magához kívánta csatolni a szeretet, bizalom aranylánczával.

1860-ban alkotmányos utra tért.

Iskoláink is visszanyerték autonóm állásukat.

A Thun-félc tanrendszer nem volt ugyan rossz, de már azért is mert octroyált volt, nem talált nemzetünk geniusával, nem volt oly könnyen alkalmazható megszokott régi iskolai állapotunkhoz, viszonyainkhoz. Azért nemcsak a protestansok, hanem más hitfelekezetűek is nehezen, kényszerűségből, alkalmazták, fogadták vala el.

Mindenütt egy czélszerűbb iskolai átalakítás, közohaj volt.

És erdélyi ref. anyaszentegyházunk egyházi főtanácsa azonnal, mihelyt szabadabban kezdhettünk lélekezni, még 1860. végén hívott is össze egy tanügyi bizottságot a tanintézetek tanáraiból, és több világi egyénekből. A bizottmány, melyben a jelen sorok írója is, mint tanvezető, szerencsés volt jelen lenni, készített is egy „szervezeti javaslat“ czimen álló, bizottmányi jegyző tanár Gáspár János által összeállított munkálatot, iskolai viszonyainkhoz alkalmazottabban.

Az egyházi főtanács azt helybenhagyta, megerősítette.

E szerint megállíttatott, határoztatott, hogy a jogtanítás erdélyi négy ref. főiskoláinknál, két éves tanfolyamban, léptettségük ismét életbe.

Az 186¹/₂. tanócvvel meg is kezdetett az mindeniknél. Jogtanár nálunk nem volt: ideiglenes tanárokat alkalmaztunk. Ilyenek voltak: t. Nagy Lajos, akkor urbéri törvényszéki elnök, — és országos ügyvéd t. Szolga Miklós urak. Ezek ve-

zették jogászainkat, — csekély honorariumért, — hat éven át, kitűnő szakavatottsággal és buzgalommal, mígnem 1866-ban iskolánk mellé egyház-főtanácsunk rendes jogtanárnak (33) **Jenei Viktort** választotta meg.

Ugyan ekkor a nyugalomra kéredzett és bocsátott Magyarósi József helyébe a bölcsészet, és ó-classicai irodalom tanszékére (34) **Paal Ferencz** választatott el. Mind ketten együtt, egy alkalommal tartott beköszöntő beszédekkel kezdték meg hivatalukat. Beigtató biztos volt iskolánk érde- mes, és jelenleg is tevékeny főgondnoka Gyárfás Domokos ur.

Jenei V. született 1840-ben Marosvásárhelyt (atyja az ottani tanoda pénztárnoka lévén). Tanulását kezdette marosvásárhelyi főiskolánkban, folytatta a bécsi s végzette a pesti egyetemen. A jogi tudományokban oly szép előhaladást tett, miszerint tanársága második évében a tudori koszorút is megnyerte: „juris doctor“ lett. Tantárgyai, melyeket iskolánk- nál a kétéves jogtanfolyamon tanított, voltak: római jog, — egyházi általános és protestans egyházi jog, — honi köz- és magánjog, encyclopaedia, — közren- dészet, — nemzetgazdaszat, — politika stb.

Paal F. Kolozsvártt született 1833-ban. Ottani főis- kolánk- nál a tanulmányokat végezvén, házi nevelőségre lépett előbb id. gr. Bethlen Györgynél, azután id. gr. Teleki Domokosnál. Meglátogatta a berlini egyetemet, és e ké- szültsége után iskolánk tanára lett.

Inkább is csupa bölcsészeti tudományok tanításával foglalkozott. Tanította a jogi és bölcsészeti osztályokban: a lélek-, gondolkodás-, nevelés- és oktatás-, és zjog-, és erkölcsant, ezek mellett a VI-ik gym. osztályban a ma- gyar irodalmat.

Mind a kettőben szakavatott, szorgalmas tanerőt nyert főiskolánk.

Ez időben történt, hogy Magyarósi J. nyugalmazott agg tanár 1866. szeptember 29-én elhalt. *) Ő már halála előtt

*) Magyarósi J. 1832—1866-ig, és így 34 évig volt iskolánk ta- nára. Becsületes, de elvonult életet élt. Külön szobájában folytonosan olvasott írt, és tanult. A politikai mozzanatokot figyelemmel kísérte. Tanári hivatalát

több évvel. sajátkezűleg irtt végrendeletében, takarékosága által szerzett vagyona nagyobb részét iskolánknak hagyományozta vala; de miután eltemetése megtörtént: csakhamar egy új, az első megsemmisítő végrendelet kezdett szerepelni. De kevés idő teltevel törvényszéki is bebizonyosodott ennek hamis volta, és iskolánk birtokába jutott a neki hagyományozott javaknak

Kaptunk ekként a Magyarósi-féle hagyatékból

a) 1050 o. forintot tanári nyugdíj alapjául.

b) Egy belső épületes telket tanári szállásnak.

c) Több darab külső fekvőséget egy alakítandó iskolai tanuló-, s játszó-kertre, — és

d) Annak beállítására, felszerelésére 1200 o. forintot.

Az említett két fiatal tanár keveset időzött körünkben.

Paul F. 1870-ben az oktatásügyi miniszterium által, a Kolozsvártt felállított tanító-képezdéhez tétetett igazgatónak, és szeptember hó elején búcsut vett iskolánktól. Ugyan ez évben a jogtanítás, — a változott viszonyoknál fogva, — egyházi főtanácsunk által, mindenik főiskoláinknál, megszüntetvén, dr Jenei V. még két tanévig nálunk szolgált ugyan, az 5. 6. 8. gymn. osztályokban bölcsészet, és magyar irodá-

őreg korában is kellő pontossággal folytatta. Tantárgyait egyszerűen, de alaposan tanította, — főleg a bölcsészet mezején, történelmi, és a drámai irodalom köréből vett, oly szép példákat, és képeket alkalmazott, melyek által nem csak a tantárgyat illusztrálta, hanem előadásait is kedvesekké tette. Az ó-class. literaturát pedig alapos, érdekes tanítása által iskolánkban akkor is, — midőn másutt hanyatlásnak indult. — fenntartotta, sőt virágoztatta. Viselt sok évi szolgálatja alatt rector-ságot, és paedagogarchaságot. A 48-ki forradalom alatt Szabó Gy. tanártársunkkal fogságra hurczoltatott, és ott tartatott mignem a sarczpénzt kifizettük (l. fennebb). 1866-ban — elgyengültségét érezve, félfizetés mellett, — nyugalomra kéredzett, és hocsáttatott. Nyugdíját nem sokáig élvezte; mert még azon év sept. 29-én elhalt. Gyermeke nem maradt nőjétől Bőjthe Juliától Diszes siroszlopa a helybeli ref. temetőben a nőjeé mellett áll, melyet t. Ferenczi József ur, mint legjobb barátja, és megbízottja a hátrahagyott massából állítattott. De Magyarósi J. nemcsak a tanári, hanem az irodalmi téren is szorgalmason munkálkodott. Megjelent művei: a) Iba és Selima (dráma). b) Költemények (vers) több kötetben. c) Tánczvizalom, és Hangászat (elbeszélő költemény). d) Lantos költemények. e) Költői levelek. Csak kár, hogy írói tehetségét nem az ó-classica literatura körében fejtegette ki, hol nagyon jártas, és szakavatott volt, s többet tudott volna, mint a költészet terén, a mivel világnak használni.

lom tanításával foglalkozván; de ő is az 187²/₃-dik tanév elején, — mint a Kolozsvártt felállított egyetemhez kinevezett tanár, — elhagyta iskolánkat.

A Jenei V. tanszéke még máig ürességben van. Iskolai előljáróságunk arra, — minthogy már többé a jogtanításra nincs kilátás, — a bölcsészet, magyar és német irodalom tanítására akar szaktanárt választatni, és a végre a szükséges felterjesztések a mlígs igazgatótanácshoz meg is tétettek.

Paal F. helyét pedig még 1871. september elején (35) **Szakács Mózes** jelenleg is hivataloskodó tanártársunk foglalta el.

Szakács M. született 1828. november 11-ikén, Udvarhelyszéken Bethfalván. Atyja hasonló nevű Szakács Mózes, anyja Elekes Borbála volt. Miután a bethfalvi, és rugonfalvi falusi iskolákban a tudományok kezdeteivel megismerkedett: 1836-ban a székely-udvarhelyi főiskola növendéke lett. Itt (elsőbben tanítványi, később szolgatanulói minőségben) kitanulta a nyolcz alsóbb osztályt, és 1844. június havában a deákok sorába fölvétetett. Négy tanév alatt végezte a két-két éves bölcsészeti és jogi tanfolyamot. A 48-iki forradalom miatt félbeszakadt ugyan tanulása, de tovább folytatta azt 1850-en kezdve ugyan e főiskolánál a theologiai tanszakban. 1854-ben febr. 22-én a papi szigorlatot is kiállotta. Azután szerzett esmeretei bővítése végett a kolozsvári ref. theol. seminariumot, és a pesti ref. theol. akademiát is meglátogatta, és befejezte iskolai tanulmányait a berlini egyetemen. Volt időközben Udvarhelytt és Sepszi-Szent-Györgyön, több éven át, gym. köztanító, — a berlini egyetemről hazajövele után pedig hét évig a pesti ref. gymnasiumnál munkálkodott tanári minőségben, míg nem 1871-ben e főiskolához az ó-class. literaturai tanszékre ugyancsak rendes tanárnak elválasztott.

Hogy mi, kik még élünk és szolgálunk ez iskola mellett, miként feleltünk és felelünk meg elhivatásunknak: azt megítélni mások feladata, — megírni egy következő kor teendője.

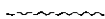
33. §.

A fentebbiekben előterjesztettük röviden e korszakból iskolánk tanárainak életrajzi vázlatát — a főbb iskolai külmozzanatokkal: következik már, hogy lássunk annak vagyoni állapotáról.

E korszak jelleme e tekintetben: „a szellemi közanya ápolása, — a veszélybeni segítségre sietés, — általános adakozási lelkesültség.“

Ugy látszik e korszak történelméből: „Isten, mikor a szükség legnagyobb, akkor szokott a nemes czélokra kiválasztott eszközöket előteremteni.“

Tanintézetünk e végre adatokkal tud szolgálni.

Nem említve újból azon buzgó honfiakat, kik (l. fennebb) a jogtanári székek felállítására oly nemeskeblűleg adakoztak: e korszakbeli (1832—1873) adakozók közt első helyen áll

1. Baczkamadarasi Kis József iskolánk egykori érdemes tanárának Kis Gergelynek méltó fia. Ő itt Udvarhelytt született 1773-ban, — itt kezdette, atyja vezetése alatt, tanulását, s a mint a helybeli ref. templom tornyáról 1862-ben levett gombban talált irományokból láttuk, grammatista korában adott azon gomb aranyozására 80 denárt.

Jelentős szám.

Atyja halála után a n-enyedi ref. főtanodában folytatta tanulását. Iskolai pályája végeztével Alsó-Fehérvármegyében Magyar-Igenben telepedett le. Ott a vármegyén főjegyzői és alispáni hivatalokat viselt. Egyike volt a tekintélyesebb, és befolyásosabb megyei tagoknak. A politikai életben, főleg márchalis székek alkalmával, jelentékeny szerepet játszott. Eszeért, ügyességért mindenki szerette, tanácsával élni kívánt. Ily helyzetben, s viszonyok közt, különben is nőtlen életet élve, szorgalma, s takarékosága által (bárha sok szegény ifjut segítette a tanulási pályán) oly szép vagyónra tett szert, hogy 1830-ban június 6-án történt halálával 80000 vr. forintot vagyis 32000 p. forintot hagyományozott végrendeletileg főiskolánknak, azon okból ennyit, mert, — mint írja végrendeletében, — atyja is halálával ily számu összeget hagyott vala hátra annak.

Alapítványára nézve következő főbb czélokat tűzte ki:

a) 50 jó igyekezetű tanuló segélyeztessék évenként 60—60 vr. forinttal (o. pénzben egy-egy 25 frt 20 kr.).

b) A legszebb író kapjon jutalomképpen 60 vr. forintot (25 frt 20 kr o. p.).

c) A német vagy francia nyelvben legjártasabb jutalmaztassék 60 vr. forinttal (25 frt 20 kr o. p.).

d) Egy német nyelvtanítónak, ki ha lehet a francia nyelvet is tanítson, adassék évi fizetésül 500 vr. forint (200 pfrt = 210 o. frt).

e) A segélyezettnek elnökének 60 vr. frt stb.

f) Az évenként fennmaradható összegről úgy rendelkezett, hogy az mindaddig tőkésítették, míg egy rendes tanári széket lehet annak kamatjából felállítani sat.

Tetemei a magyar-igeni ref. temetőben helyeztetek el. *)

15 év múlva, 1845-ben lépett életbe Kis József ezen végrendelete, alapítványa, — az irt összeg akkor egészítettvén ki az adományozó hátramaradt javaiból örökösse és öcsese Kis Sámuel által.

A hálás tanuló ifjuság, mely azóta ez alapítvány javadalmait élvezte, mindig kegyelettel viseltetett a nagy férfiú emléke iránt. Atyja érdemei is feledhetlenek voltak.

De a jelen fiatal nemzedék nem ismerte őt: azért, főleg iskolánk körében közohaj volt, hogy ha már az atya arczképét nem lehet, legalább a fiút, a Kis Józsefét, birni lehetne.

Ez teljesedett is.

Székely nemzetünk derék fia, hazánk első rangu festésze Barabás Miklós ur, ifju korában, sokszor megfordult Kis József házánál.

Nem csak a székely szokásu szives fogadtatás, hanem a házi ur testalkata, öltözete, arczvonásai, magatartása is megragadtak a már akkor művészetre fogékony lelkében.

Barabás M. ur tehát ajánlkozott a Kis J. mellképe elkészítésére.

E kedvező körülményt felhasználták iskolánk akkor Pesten levő némely ügybuzgó növendékei: Szakács Mózes (most helybeli ref. tanár), Felméri Lajos (jelenleg Kolozsvártt egyetemi tanár) és Hegyi Elek (ez időben mátsfalvi pap, itt Udvarhelyszéken) és az ajánlkozó festész urral érintkezésbe tették e tárgyban magukat, ki aztán Kis Józsefnek

*) Tanuló ifjuságunk hallva, hogy Kis J.-nek magyar-igeni sirja pusztuló félben van, és sírköve is a földbe besülyedt, már pénzt kezdett gyűjteni, hogy minél hamarabb Kis J.-nek is nyughelyét a m.-igeni temetőben, érdemeihez méltó emlékoszloppal diszítse fel.

egy hiteles, jól eltalált mellképét olajba festve el is készítette, *) s elküldötte iskolánknak, díszes, aranyozott keretben, 100 = egyszáz o. frtért.

Iskolánk örömmel, és köszönettel fogadta. A leleplezés 1860-ban a tanári értekezlet itt léte alkalmával történt meg. Könyvtárunkban van elhelyezve.

A nevezett ifjak, — hogy többen birhassák, — e mellképét, körrajzban is kisebb alakban kiállították 500 példányban. Egy példány bolti ára 50 kr.

Menjünk tovább:

2. Még életbe sem lépett Kis József hagyománya, már más jöltevője is találkozott iskolánknak, Kis-Ludason (Alsó-Fejérmegyében) elhalálozott háromszéki dálnoki eredetű Gál Mihályban. Ez jóságát azon iskola iránt, melyben ta-

*) Nevezett művész ur Kis Józsefnek előlegesen, mintául, készített mellképét elküldötte megbíralás végett több oly egyénekhez, kik esmerték életében Kis J.-et. Így 1) sárdi birtokos Váradilászló öreg urhoz, ki Sárdról 1865. april 15-én kelt válaszoló levelében ekként nyilatkozik: „Nagyon tisztelt tktas ur! Beccses levele mellett küldött záradék nagyon meglepett. Első pillantásra: néhai Kis József képét, vagy személyét esmertem meg. Ném is, a vén asszony, meglátván, ekként kiáltott fel: „Istenem honnan van a Kis J. képe?“ Csak azt a hibát fedezte fel, hogy a jobb fülgombával egy arányban, az orr felé nézve, m. e. hüvelyknyire, volt egy sümölcs, melyből kinőve volt szürke szál szőr, nem volt szabad leborotválni, — az nem látható. A homlokcsont balszegletén a koponya szélén volt fél kis diónyi holttetem, talán nem éppen kivethető.“ (Küigazittatott.) Igenbe felmenve: legelőbb az özvegy Mihály zsidónét látogattam meg, ki Kis J.-nek bejáró zselléarszonya volt. Ez meglátván a képet „Uram Istenem! — kiáltott fel — ez mintha néhai principálisom képe volna!“ könybe lábadt szemekkel esókolta meg. „Ez az én régi jó gazdám.“ Így nyilatkozott az öreg Ráczné is, ki szomszédja volt Kis J.-nek. „Jaj lelkem — szólott — ez az én volt jó szomszédom, Kis J. képe.“ Leánya pedig Póli, megpillantván a képet, monda: „jaj hányszor csipkedte meg arczámat — jól esmerem, ez a Kis J. képe, de a sümölcs nincs meg.“ Ekként ítélték mások is, főként még életben levő volt jobbágyai Kis J.-nek. 2) Egy másik hiteles tanu: rétyi Székely Dávid, ki Kis J.-nek rokona, és végrendeleti örököse volt, kit mint öcsését kedvelt, és a magyar gárdában léte alkalmával segélypénzzel (zulag) látott el. 1865. apr. 24-ről kelt levelében azt írja Barabás M. urnak: „Nagyon meglepő volt reánk nézve néhai Kis József bátyánk képe. Ezt azért küldöd, hogy én benne, ha valamit elfelejtettél volna, azokat, mint competens bíró, emlékedbe varázsoljam vissza. Erre írhatom, kedves barátom, hogy annyi lefolyt évek óta is, oly jól hozzá vettedél, hogy ahoz sem tenni, sem elvenni nem lehet.“ sat.

E levelek megvagnak hiteles másolatban kezeink közt.

nult, meg akarván mutatni, 1835-ben kelt végrendelete szerint, hagyott iskolánknak jószágban, és kötlevelekben álló pénzben 40000 forint értékű vagyont, oly feltétellel, hogy az általa kikötött czélokön kívül, a mi évenként a kamatokból fennmarad: tőkésíttessék mindaddig, míg a tömeg 60000 forintra felmegyen, és akkor a felett, — épségben hagyatván a kitűzött czélok, — az iskolai előljáróság szabadon rendelkezék.

Ezekon kívül iskolai vagyonunk emelésére befolytak még:

3. A már kihalt Borsai család, mely még a mult század közepén ajándékozott volt az udvarhelyi akkori ref. gymnasiumnak a Budvára oldalán egy darab erdőrészt; de az adománylevél e korszakban került kézhez a patakfalvi t. Ferenczi család levéltárából.

4. Pávai Vajna Ferencz, és hitvese Bartók Anna hagyott 250 mforintot.

5. Ifj. báró Vesselényi Farkas adományozta 1839-ben e városban és határán vásárlott belső s külső birtokát, szegény beteg tanulók számára.

6. Gróf Bethlen János, mint új főgondnok, a nagy- és kis-buni jobbágyaitól járó dézma-búzáat tanári fizetés pótlásául (megszünt).

7. Rétyi Gazda József, és nője Keszeg Therézia, Gazda-atyafi tanulók segélyzése alapjául hagyományozott 5000 mfrtot.

8. Udvarhelyi ügyvéd cath. vallásu Simó Ferencz tudományok aránti buzgalmából 1847-ben 400 vr. frtot.

9. 1852-ben iskolánk akkori főgondnoka gr. id. Teleki Domokos 5000 pfrtot, vagyis 15000 mfrtot oly végett, hogy azzal a Gál-féle hagyomány 60000 forintra egészíttessék ki, és abból a három rendes tanár fizetése 100—100 pforinttal jobbitassék. *) De

Mindezekkel nem végződtek be az ujabbkori adakozások, sőt ezután kezdődik azok szép és hosszú sora.

Midőn iskolánk 1854-ben nem tudná magát, pénzhiánya miatt minden tekintetben a kormány kívánalmai szerint rendezni: felhívást intézett, mind az udvarhelyszéki, mind az

*) Ekkor egy rendes tanár fizetése volt szálláson kívül 400 pforint készpénz, 40 pfrt fapénz, és 60 (kis) véka tiszta-, 64 (kis) véka elegybúza, mely piaczi középárban fizettetett. A pótlás tehát igen szükséges volt.

erdővidéki, és háromszéki ref. buzgó hívkekhez, megyékhez, és tisztt. papsághoz segélyadás, és gyűjtés végett.

A felhívás nem is lett pusztában elhangzott szózat.

10. Legelsőbben felkarolták e tanintézet ügyét Udvarhely városában minden hitfelekezeti különbség nélkül, több buzgó egyének, a czéhek, a kereskedő társulat, stb. kik a ref. papokkal és tanárokkal együtt részint adtak, részint aláírtak (beleszámítva még vidéki adományokat is) m. e. 21400 magyar forintot, vagyis 7490 o. frtot. Ezt az összeget a helybeli ref. megye mint „megyei alapítványt“ (holott a megye egy krajezárt sem adott vagy irt alá) magához ragadván, azon kikötéssel adta iskolai rendelkezésünk alá, hogy papjai ha az iskolában tanítanak, évenként annak kamatjából 200—200 pforinttal (210—210 o. frttal) díjaztassanak.

A főbb adományozók, kik 100 mforinton felül irtak alá, következők: Asztalos czéh 240 frt, Asztalos József 120 frt, Baczoni Ádám helybeli ref. pap 300 frt, Bálint István (cath.) 120 frt, Bányai Antalné Benedek Rózalia 300 frt, Benedek Andrásné Ábrahám Zsuzsánna 150 frt, Benedek Károlina volt Beke Dénesné 150 frt, Kovács Lajosné Bójer Mária 240 frt, id. Bodrogi Sándor 150 frt, Böleskevi József 150 frt, Böleskevi Zsófia (cath.) tanár Kovács Antalné 120 frt, Csép István 120 frt, Csizmadia czéh 900 frt, Csizmadia társulat 120 frt, Derzsi Lőrincz és nője Kancsag Anna (boldogasszonyfalviak) 300 frt, Dobai Károly 180 frt, Csiszér Istvánné Donáth Therezia 120 frt, Drauth Ferencz 120 frt, Farczádi Lajos 120 frt, dr Fejérvári Lajos 300 frt, Felméri Imre 120 frt, Fodor Károly 300 frt, Fülel György 120 frt, Fülel Sámuel 180 frt, Gál Eliza Solymosi Károly polgármester nője 300 frt, Gálfi Ferencz 300 frt, Gyöngyösi János 120 frt, Horváth Dánielné gr. Toldi Kata 120 frt, Huszár József 300 frt, Kassai Mózes 120 frt, Kauncz András gyógyszerész 120 frt, Kereskedő társulat (cath.) 3000 frt, Kis Ferencz tanár 150 frt, Kis István 300 frt, Körmöndi József 300 frt, Koronkai József 120 frt, Korondi Mózes tanár 300 frt, Kovács Domokos pénztárnok 300 frt, idősb Kovács Mózes 120 frt, Kovács József 120 frt, Kovács János városi tanácsos 120 frt, Kovács Sándor 150 frt, Lányi Károly mérnök 150 frt, Magyarósi József tanár és neje Bőjtke Julia 4800 frt, Mihály Pál (petki birtokos) 180 frt, Patkai Pál tanár 150 frt, Pál Antal 120 frt, Somogyi István (hé-

jasfalvi birtokos) 450 frt, Solymosi Károly polgármester 150 frt, Simó József mérnök 150 frt, Suvada András 120 frt, Szabó Ferencz asztalos 300 frt, Szakács Imre 120 frt, Szentes Gábor 120 frt, Szilágyi István 120 frt, özvegy Técsi Istvánné Nagy Rebeka 420 frt, Téglási Ádám 120 frt, Török Gáspár (kadicsfalvi birtokos, róm. cath.) 120 frt, Zajzon Ferencz ref. pap 120 frt, Weigel Antal 150 frt, Veres Ferencz (Agyagfalván lakó haszonbérló) 600 frt, Veszprémi Sámuel 120 frt.

Ezekon kívül a város köréből még többen irtak alá 20, 40, 50, 80 forintot. *)

11. Nem késett a segély-igérménynyel az' udvarhelyi ev. ref. egyházmegye (tractus) t. papi és iskolatanítói kara is, kötelezván magát hivatali utódaikra is kiterjedőleg (mit a köz szent zsinat, és az egyházi főtanács is megerősített), hogy minden papi és iskolatanítói állomás után fizetendnek évenként bizonyos (általuk meg is állított) összeget iskolasegélyül. **)

Ugyan ez alkalommal e szék és egyházmegye több ref. egyházközségei, és érdemes buzgó tagjai, sok és szép adomány-összegeket irtak alá, és kötelezésszerűleg, mint alapítványt, biztosítottak iskoláuknak. Ugyanis

a) Alig van két-három egyházközség, mely 300 mfrtot irt volna alá, a többi azon felyül, és számosan 1000-en felyül is; így: a körispataki 1200, parajdi 1200, ctédi 4200, bögözi 2100, dályai 1800, peteki 1800, kányádi 150, felső-boldogasszonyfalvi 1800, hodgyai 120, farczádi 1650, muzsnai 1500, székely-kereszturi 2400, rugonfalvi 1200, agyagfalvi 1200, felső-sófalvi 1800, nagy-galambfalvi (kötelezvény nélkül) 3000 mfrtot stb.

b) E körből az egyes t. cz. urak és hölgyek közül, — kik 100 mfrton felyül adtak, vagy irtak alá, kötelezésszerűleg, — megemlitendők következők:

Kendi Ferencz etédi pap és vője Fekete Sámuel 1800, Bethfalván lakó Sándor Ferencz 120, Ugron Istvánné g. Kun Amália 300, Ugron József 300, Imre György héjjasfalvi birtokos

*) Csak sajnós, hogy ez alapítvány egy része pusztá igérmény maradt. Többen elhaltak vagyon nélkül, — mások megtagadták a fizetést, eze-génységöket adván okul, — még a módosabbak közt is vagnak, kik vonogat-ják magukat a fizetéstől, elannyira, hogy az 1872-ik évben bévett kamat csak 279 frt 71 krt tett.

**) Vajha ezen szép alapítvány is oly állandó lenne, mint a mekkora buzgósággal tétettet! Fájda!om, a jelenségek ma másként mutatkoznak!

180, Cseh Sándor ugyan héjjasfalvi 150, Szél Mózes 150, Ferenczi Miklós 150, Kénosi Györgyné 150, Ferenczi Pál 150, Ferenczi György 150, Mihály Antal 150 (elveszett), Kis János bika-falvi birtokos 300, Sebessi István 600, Ugron János 600, Máthé Lajos 210, Máthé Lajosné Felszegi Katalin 180, Sebessi Albert 300, Nagy Sándor 200 mfrtot.

Ezek szerint az udvarhelyi egyházmegye (tractus) 1856-ban tett adakozásaiból, — t. i. papok, és iskolatanítók karától, az egyes egyházközségek és több buzgó egyháztagok által kötelezvényben, vagy befizetés után biztosított iskolánknak m. e. 60000 = hatvanezer mfrt (21000 o. frt) alapítvány-tőke. L. „Vereskönyv.“

Örömmel fogadta é szép eredményt iskolai előjárásunk, és látva, hogy ily egyházmegye méltó továbbra is egy főiskolára; látva hogy itt — e helyen, hová alapított, hol az ősök buzgalma annyi zivarok közt fenntartotta, — e tanodának állni kell: nem csüggedt el, új erőt nyert, és magát nem csak rendbe szedte, hanem az említett „egyházmegyei“ alapítványra egy új (5-ik) tanári széket állított fel a terményrajzi tudományok tanítására.

De — — — itt sem állapotodhatunk meg; mert

12. A szomszéd Erdővidék sem volt érzéketlen és néma felhívásunkra.

Erdővidék Udvarhelyszéktől a „Rika“ erdőjén tul keletre esik. Tiszta székelyek lakják. Lakócai már a reformáció kezdetével (mint Benkő József állítja. L. fennebb.) az újított vallásra tértek át. Kevesen maradtak az ős cath. vallásban. Az erdővidéki szülők tehát gyermekeiket mindig az udvarhelyi iskolában taníttatták.

És most e vidék ref. egyházmegyéje (tractus) és több buzgó egyének megértve az idők terhes voltát, s jelenségeit, nem tagadták meg a segédkezet azon köz édes anyától, mely annyi éven át szellemi téjjel táplálta őseiket, és őket. Ez okból

- Az egyházmegye (tractus) közgyűlése minden egyházi tag után ígért 2 mfrtot (66 o. krt) és így a 10000 lélek után 20000 mfrtot (mostani pénzértékben 7000 o. frtot). Az ígérmény tettel is beváltatott. Nagyobb része, néhai esperes Benedek József által kézbe jött. Ezen kívül itt is találkoztak buzgó egyházközségek

és egyének, kik külön adományaikkal is készkedtek a kívánt célra befolyjni.

Igy: Olasztelek 113, Magyarhermán 120, Szárazajta 521, Száldobos 500, Füle 1500, Kisbaczon 120, Bölön 180, Nagybaczon 2400, Közéapajta 1900, Köpecz 60, Bardocz 120, Bodos 120, Bibarczfalva 600 mfrtról adtak kötelezvényt.

Az egyes egyháztagok közt megemliténdők t. Lányi Sándor, Zathureczki István, Lukácsffi Lajos, sat. kik mindnyájan több kevesebb összeget adtak, vagy irtak alá alapítványképpen. L. „Vereskönyv.“

13. Ezek mellett: nem lehet hallgatással mellőzni Háromszéket. Háromszék — Udvarhelytől, egy napi járásra, és Erdővidéktől, egy hegylánc által választatva el, keletre esik, hazánk egyik legszebb völgyében. Lakossága, kevés kivétellel, tiszta székely nép. Nagy részben ev. ref. vallásu. Szép és népes egyházközségei vagynak itt a ref. egyháznak, melyek a politikai felosztás szerint három egyházmegyét képeznek: sepsi, orbai és közdi egyházmegyét (tractus).

Háromszéknek legközelebb eső felsőbb iskolája az udvarhelyi lévén, ennek kezdete óta a háromszéki ref. szülék ebben tanították nagyobb részint fiaikat. Kis Gergeley korától fogva pedig, és főleg a határőrségi 1764-ben felállított katonáskodás után udvarhelyi iskolánk népességének nagyobb és módosabb contingensét Háromszék szolgáltatta. A háromszéki egyházközségek járattak legtöbb innepi követet (legatust). Az iskola és iskoláztatás aránti buzgóság tehát itt régóta nagy és dicséretes szokás volt. Ennél fogva a háromszéki hitrokonok 1854—1856-ban, — iskolánk e válságos idejében, — meg is kísértették vala, innen ez iskolát körükbe áttétetni; de miután az nem sikerült: célba vették, hogy ott helyben állítsanak fel egy újat. Így jött létre, nagy áldozatkészség által, Sepsisziggyőrgyön a ma is fennálló, és virágzó osztályu algyumnasi um.

E gymnasium megalapítása, felállítása, igénybe vette ugyan Háromszéken az adakozási buzgalmat: találkoztak mégis, kik a multak emlékei által lelkesülve nem tagadták meg iskolánktól is a segélyt.

a) Az egyházközségek közül adományoztak készpénzben, vagy kötelezvény szerint, következők: Uzon 300 frt,

Szt-Király 120 frt, Egerpatak 300 frt, Bikfalva 300 frt, Étfalva 120 frt, Kökös 120 frt, Zalán 120 frt, Angyalos 240 frt, Magyarország 240 frt, Szemerja 120 frt, Dálnok 750 frt, Lisznyó küldött 300 frt, Fotosmartonos küldött 240 frt, Sepsi-Besenyő 120 frt, Gidófalva 138 frt, Feldoboly 300 frt, Nyén 300 frt, Sepsi-Szt-György 300 frt, Bassó és egyénei 222 frt, Bodok 300, Ilyefalva 300 és ismét 347 frt, Kovászna 300 frt, Kőrös 150 frt, Páké 240 frt, Papolecz 300 frt, Telek 120 frt, Zabola 218 frt, Csermáton 120 frt.

b) Egyes t. cz. személyek ekint adományoztak készpénzben vagy kötelezvénytulajdonosul: Bartha András f.-dobolyi pap 60 mfrt, kisborosnyói egyének összesen adtak 246 mfrt, étfalvi Imre Elekné asszony Czirjék Juliánna 30 frt, étfalvi Imreh Domokosné Szörcei Zsuzsánna 24 frt, Pálfi János erődsi ref. pap 36 frt, Kisantal Sámuel rétyi ref. pap 100 frt, uzoni egyénektől jött 41 frt 20 kr, lisznyai egyének 22 mfrt, Demes Mózes szemerjai pap maga és több szemerjai egyének részéről 23 frt 12 kr, Bodor Mózes angyalosi pap maga részéről s több angyalosi egyénektől 34 frt 95 kr, Péter Antal étfalvi pap maga és étfalviak részéről 12 frt 80 kr, szotyori egyének 8 frt 10 kr, feldobolyi ref. pap Bartha András 300 frt, hidvégi egyének 30 frt, Gödri Ferencz évenként 4 frt, pávai id. Vajna László 300 frt, oltszemi egyének 5 frt, több ilyefalvi egyének 16 frt 16 kr, karathnai Kőnczei Ferencz 30 frt, voláli Kőnczei Sándor 300 frt, karathnai Kőnczei Elek 60 frt, Kőnczei Sándor 60 frt, Kőnczei József 30 frt, k.-martonfalvi Vajna Ferencz 120 frt, Erődsi Mihály ilyefalvi ref. pap 60 frt, Petke Pál 120 frt, ilyefalvi Nagy Barkas 90 frt, Gál Juliánna tiszt. Csákány Józsefné 60 frt, Ferenczi János dálnoki ref. pap 120 mfrt.

E kimutatás szerint a háromszéki összes adományozás 3064 ofrt 95 kr.

14. Szintén más vidékről, és helységekből is érkeztek nagyobb kisebb mérvbeli segélyzések.

Ezeket kivül közelebb:

15. Széki gróf Teleki József ő nmlga, hazánk egykori főkormányzója, 1858-ban, halála alkalmával, végrendeletileg hagyományozott 1000 pfrtot.

16. Székely-kereszturi Nagy Sándor egy tanuló segélyezésére 100 pfrt.

17. 1860-ban gróf Teleki Maksimilián nagynénjének gróf Teleki Juliánna b. Kemény Zsigmondnének egy 1796-ban kelt 4000 mfrtról szóló, és őt illető végrendeletét életbe léptette, és pedig oly nemeslelkűleg, hogy a 4000 mfrt helyett 4000 frtról szóló urbéri kötelezvényt adott. Ennek kamatjából kap három nemes fiu *) évenként 40—40 o. frt. (Láss erről fennebb is 24. §.)

18. Legközelebb szent-ábrahámí Botta Györgyné Konez Klára hagyott iskolánk önképző körének jutalmakra 400 o. frt.

Ezen ujabbkori adományozások alapján már az iskolai előljáróság nem csak a tanszemélyzetet tudta szaporítani és jobban díjazni, hanem képes lett az iskolát, — lehetőleg, — beállítani, felszerelni, és a mellett, szükségessé vált építkezéseket is, a megtakarított kamathátralékból, megtéetni. A botos utcai tanári lak már lakhatlanná vált volt, a sok javítgatás után többé javítani sem lehetett. Ennek telkére építettett 1865—1866-ban, a város díszéhez méltóan, emeletes kőépületet két tanár számára lakásul. 1868—1869-ben az iskolai főépület déli oldala, — mely törpébb volt mint a többi része, — két felől megnyújtott, feljebb emeltetett, cserép födéltre vétetett, és a második emeleten a többi oldalak folyósóival összefüggőleg folyósóval, és feljaro lépcsőzettel láttatott el. Ez által iskolaépületünk ez oldalon alól felől nem csak tágas, világos tanszobákat nyert, hanem alakult az emeletben a régi helyére, szép, nagy szála tanításra, de főleg közvizsgák, istenítisztelet stb. tartására, és egy díszes ujongonával is ellátatott.

Mindezen főbb, s más építkezések, szükségelt javítások mellett iskolánk vagyoni állása nem csökkent, sőt gyarapodott. Meg kell azonban vallani, hogy még sem emelkedett annyira, mikép hordozni bírná azon kiadásokat, melyeket egy 8 osztályu főgymnasium, és a mellé kapcsolt 4 osztályu elemi iskola közszükségei, a jelenkor igényei szerint, megkívánnak.

Ennek átláthatása végett megkísértjük iskolánk jövedelmeiről és kiadásairól, mint jelenben (1873. elején) találatnak, egy rövid összevont kimutatást előterjeszteni:

*) A végrendelet még a múlt században keletkeztéu, a ből van véve ezen kifejezés „három nemes fiu“.

Van iskolánknál ma:

I. Közpénzalap, melyet a tanításra, s más iskolai közszükségekre keletkezett régebbi és újabb alapítványok képeznek. Ennek

1. 6%-es tőkéje 39884 o. frt 34 kr.

2. 5%-es tőkéje 12452 o. frt 80 kr.

II. Kis-pénzalap, mely a néhai b. e. Kis József alapítványából keletkezett. Ennek tőkéje, a hátralék-kamatokon kívül, teszen 45216 o. frt 12 kr.

III. Gál-Teleki pénzalap, a néhai b. e. Gál Mihály, és gr. Teleki Domokos ur fennebb irt alapítványaikból keletkezve. Tőke-összege ma 30985 o. frt 40 kr.

IV. Egyházmegyei pénzalap, az udvarhelyi ref. egyházmegye (tractus) alapítványait foglalva magában. Tőkéje (bárha ma egyrésze kétéssé vált) 21123 o. frt 28 kr.

V. Sz.-Udvarhely város alapítványaiból keletkezett pénzalap. Ennek is tőkéje teszen (bárha több egyes alapítvány veszendő) 5349 o. frt 20 kr.

VI. Zenepénzalap, a tanuló ifjuság által alapítva. Tőkéje 1752 o. frt — kr.

Összesen 156763 o. frt 12 kr. *)

Ezekon kívül van még a) özvegy-árvai, b) Magyarósi-féle pénzalap; de ezek nem szolgálnak közvetlen az iskola fenntartására.

A fentebbi I—VI. pontok alatti pénzalapok tőkői után az iskola összes jövedelme, 6%-al, mely annak fenntartására fordítható, menne (l. a IV. V. pontok alatti észrevételt) 9405 o. frt 78 kr.

Egyéb bevételek p. o. iskoladíjakból, a mlgs igazgatótanács pénztárából, szántó, kaszáló helyekből, vángabonákból, sat. közép számítással 2600 o. frt — kr.

Együtt az egész évi jövedelem 12005 o. frt 78 kr.

*) A kamathátralék egy pénztárhoz sem számítatott be.

Kiadásai (részben hozzávetőleg).

I. A tanszemélyzet (tanárok, köz-, szépirás-, rajz-, énektanításra stb.) összes fizetése	9641 frt — kr.
II. Közsegélyzésekre	423 frt 20 kr.
III. Kis József segélyzetteknek	1419 frt 60 kr.
IV. Gál-alapítványból cipó-pénz	175 frt — kr.
V. Gidófalviné asszonyság évi illetéke	400 frt — kr.
VI. Évi javítás, s más apróbb kiadásokra	500 frt — kr.
VII. Tansegédszerekre bár	200 frt — kr.
VIII. Pénztárnoki fizetés m. e.	800 frt — kr.
Összesen	13558 frt 80 kr.

A bevétel a kiadással összehasonlítottva: mutatkozó hiány 1553 frt 2 kr.

Ezen hiány fedezésére most az iskolai előljáróság a kamathátralékot fordítja. De már el lévén határozva, és az egyházkerületi mult (1872) évi közgyűlés által is elfogadva, hogy az iskolák is tőkepénzeiket 10%-ra kölcsönözhetik ki: remény van, hogy maguk a tőkék is 10%-kal a mutatkozó hiányt nem-sokára fedezni fogják, stb.

34. §.

A fennebbieken elősoroltak mellett e legújabb korszakban, még más célokra is nyert iskolánk adományokat:

I. A könyvtárt illetőleg.

44 darab könyvet adának Apafi M. és Bethlen J. ketten együtt, — abból alakult első könyvtárunk, s már 6000-en felyül megyen a kötetek száma. E korszakban nevezetesen jelentékeny gyarapodást nyert

1. Kis József által, ki pénzádománya mellett egész könyvtárát is iskolánknak hagyományozta, de úgy, hogy az könyvtárunk többi könyveivel ne olvasztassék össze, hanem külön tartassék, és kezeltesék. Időnkénti szaporításáról is gondoskodott alapítványában. Minden évre 80 vrfot (33 ofrt 60 krt) hagyott, hogy abból a cél- és korszerű könyvek rendeltessenek, hozassanak meg.

2. Enyedi egykori tanár Péterfi Albert, — ki csere útján iskolánkhoz lett volna jöveendő (l. fennebb Incze Dániel korát), — tanuló ifjúságunk arántai vonzalmát felismerve, később

vándorállapotjában. szintén iskolai könyvtárunknak hagyományozta 281 drbból álló beceses könyvgyűjteményét, mely ma hasonlóan egy külön kis könyvtárt képez. Több érdekes, és tudományos könyveket foglal magában, — csak kár, hogy szaporításáról a Bukarestben elhalt hagyományozó nem tudott gondoskodni.

3. Legközelebb a nem rég elhalt gr. Gyulai Lajos örökösei a gr. Gyulai családnak időnként iskolánk aránt tanusított pártfogását folytatandók, a néhai grófnak nagy szorgalommal gyűjtött könyvtárát iskolánkknak adták. Megcsonkítva ugyan, de mégis kaptunk abból igen beceses és inkább a jelenkori irodalom termékeiből m. e. 500 d. könyvet.

4. Ottan-ottan másoktól is jött több kevesebb számú és értékű könyvadomány.

II. A zenészet (muzsika) érdekében is történtek adományozások:

1. Iskolánk egyik tanára, néhai Magyarósi József, még 1847-ben május 20-án tett le alapul 500 mfrt (175 o. frt) tőkét oly czélből, hogy annak kamatja a zenetanító fizetésére fordíttassék, vagy ha olyan tanító nem lenne: mint jutalom adassék azon tanuló ifjunak, ki magát valamelyik hangszeren leginkább kitünteti.

2. Hallerkői mlgs gr. ifj. Haller Ferencz ur látván főiskolánkban a zenetanulás gyarapodását, a zene, és általán a szép művészet aránti szeretet élesztése, s fenntartása érdekében 1858. febr. 19-én kelt levelében, iskolai előljáráságunkat értesítette, és biztosította, hogy mig isten életének kedvez, adand minden évben 12 d. aranyat jutalom végett, oly formán, hogy tanév végén kapjon abból 6 darabot, ki a hegedűn, — 4 darabot, ki a fuvolán, és 2 darabot, ki a vadász- (röp) kürtön (Flügelhorn) legjártasabbnak találtatik. *)

3. Ugyanezen gróf édesanyja n. gr. Haller Jánosné született Kleist Zsuzsánna egy 100 frtos urbéri kötelezvényt adott iskolánkknak, hogy annak kamatjából évenként jutalmaztassék a general-bassusban legjártasabb tanuló ifju.

*) A tisztelt gróf ez intézkedését később oda módosította, hogy a hegedűre és fuvolára kitűzött jutalmak két részre osztassanak, — a hegedűre az 1-ső jutalom legyen 4 d. a 2-ik jutalom 2 d. arany, a fuvolára 1-ső jutalom 3 d. a 2-ik 1 d. arany.

III. A terménytár is nyert adományozásokat:

1. A természettani tankészletet gazdagította a most irtt gróf Haller Ferencz ur, egy új táviró géppel, oly czélból, hogy székely nemzetünk fiai, kiknek hajlamuk lenne magukat azon távirászati állomásokra képezzék.

2. Az érem- és pénzgyűjtemény nagyobbítására sok szép példányt adott iskolánk egyik volt növendéke, most cs. kir. őrnagy Zathureczky Károly ur — de különösen, ugyancsak ez iskolában tanult s közelebb 1870-ben elhalt nyugalmazott kir. udvari tanácsos Fekete Sámuel tüntette ki magát kiválóan e téren. Ő huzamos éveken át páratlan gondot fordított régi és újabb pénzek, érmek szerzésére. Szorgalmának, áldozatjának sikerült is mind számra, mind értékre nézve nagy mennyiséget összegyűjteni, — és azokból iskolánk számára is, — háládatossága jeléül, — alkotott össze, szakismerettel rendezve, és csinosan, izletesen e célra készített záros kis szekrényben minden darabot külön behelyezve egy szép gyűjteményt, melyet 1868-ban kézbe is juttatott. Van e gyűjteményben

a) Római pénz, és érem	198 darab.
b) Görög és byzáncki	82 darab.
c) Magyar és erdélyi	126 darab.
Összesen	406 darab.

Ezekből:

a) Arany (együtt 62 aranyat nyomnak)	35 darab.
b) Ezüst tallér	40 darab.
c) Kisebb ezüst	290 darab.
d) Réz	41 darab.
Összesen	406 darab.

Maga az adományozó e gyűjtemény mellé csatolt 11 nyomtatott ívből álló értesítvényt, melyben minden egyes példány le van írva, nagyságára, alakjára, felirataira sat. nézve, és történelmileg terjedelmesen esmertetve. A leírásban ezen rovatok jönek elé:

I. Római családi, consuli, és triumviri pénzek.

II. Római császárok pénzei, és érmei.

III. Ókori görög, és barbar pénzek.

IV. Magyarország királyainak és Erdély fejedelmecinek pénzei.

A leírás, esmertetés e szavakkal záratik be és adatik a hecses gyűjtemény iskolánknak:

„Ezen Laistromban lesorolt pénzeket és érmeket két esinos készületű, bársonyozott, záros ládába behelyezve, kedves anyóssommal özevgy Kendi Ferencz nével, és hitvesemmel Kendi Kánnidával, mint a kik több nevezetes darabokkal segítettek, egyetértőleg, örömmel és örök tulajdonjoggal ajándékozom a nemes Székelyföld fiainak általánosan, különösen pedig a Székely-Udvarhelyi ér. ref. Collegyomnak, megőrzés, élvezet, és a történclem mezejéni miveködés végett. Adja Isten, hogy mások is hasonló áldozatokra buzdulva, jelen gyűjtemény idővel egy Székely Muzeumná nőjje ki magát!!

Kolozsvártt, December 2-án 1868.

*Nagykedei Fekete Sámuel,
nyug. kir. udvari tanácsos, a királyi
magyar természettudományi társulat
rendes és a magyar történclemi társu-
lat alapító tagja.“*

A hagyományozó érdemes hazafi e zárszavaira nem mondhatunk egyebet: „Amen“. A hagyományért legyen emléke örökre áldott!

35. §.

A vagyoni állapot és annak gyarapodása felmutása, és esmertetése után következik már, hogy lássunk e korszakban is szellemi vagy tanügyi állásáról főiskolánknak.

I. E korszak első felében 1832—1849-ig főiskolánk két szakaszból állott: alsóbb és felsőbb tanulók szakaszából.

1. Az alsóbb tanulók számára (kik classistáknak nevezettek) volt 1848-ig nyolcz, 1848-ban kilencz osztály (classis). Az osztályok következőleg nevezettek: elementaria, conjunctica, grammatica, syntaxis, rhetorica, pöetica, görög-német, logica. 1848-ban számmal jelöltettek, így: 1, 2, 3—9-ik osztály.

Ezen osztályok tantárgyai voltak:

a) Vallás aa) a Bodola S. által készített katechismus szerint és bb) templomi énekek, minden héten 2 órán.

b) Nyelvek, aa) latinnyelv, még az első osztályban

tanították, *bb*) hellén (görög) nyelv, mely a görög-német osztályban kezdetett taníttatni. *cc*) Német nyelv, melynek tanítása már a 3—4-ik osztályban megindult; de tüzetesen a „görög-német“ osztályban és azon felül történt.

c) Mennyiségtan, *aa*) számtan: a négy közönséges számtani művelet, törtszámok, azután hármasszabályok stb. 1—7 osztályban, — algebra, egyenletek 8—9 osztályban, — *bb*) mértan (geometria) 8-ik osztályban.

d) Történelem: *aa*) közönséges, *bb*) honi, — csaknem mindenik osztályba beosztva.

e) Gondolkodástan: (Lógica) a 8-ik osztályban.

f) Költészet-, és hitregetan (mythologia) a költészeti osztályban.

g) Ékesszólás-, (rhetorica) és szónoklattan (ars oratoria) a felsőbb osztályokban.

h) Földrajzi ismeret.

A tannyelv e korszakban már, a magyar volt, de némi tudományok 1840-ig latinul tanítottak. A magyarnyelv művelésére a latinnyelv szolgáltatott képző eszközöket.

Főszűly a latinnyelv tanítására volt fordítva. A magasabb osztályokban a jelesebb római írók p. o. Cicero, Salustius, Ovidius, Horatius, Virgilius, stb. művei nagy kiterjedésben tanítottak. A jobb tanulók már correct tudtak latinul írni, és még beszélni is. A deákságra való felvétel alkalmával is a latinnyelvbenei jártasság volt a főmérték.

2. A felsőbb tanulók (kik deákoknak neveztek) három szakosztályban tanultak: bölcsészek, jogászok, és theologusok osztályában. Mindenik szakosztályt két és így a hármat 6 év alatt lehetett elvégezni. A szakosztályok hallgatói meg voltak különböztetve 1-ső 2-ik évesekre. Az első és második évesek együtt jártak előadásokra, egyik évben az első, a másik évben a második évi tantárgyakat hallgatván.

A szakosztályok tantárgyai voltak:

A) A bölcsészek tanultak két éves tanfolyamban következő tantárgyakat:

a) Latin, hellén irodalmat, és németnyelvet.

b) Bölcsészettan (philosophia) köréből *aa*) lélektan, (psychologia) *bb*) alapbölcsészetet, (fundamentalis philosophia) *cc*) gondolkodás-, (logica) és ismeret-, (metaphysica) *dd*) ízléstant (aesthetica).

c) Mennyiségtant, aa) számtant, bb) mértant (geometria).

d) Egyetemes és honi történelmet.

e) Terményrajzot.

f) Emberismét (anthropologia).

g) Államismét (statistica).

h) Földrajzot (geographia).

i) Ékesszólás-, (rhetorica) szónoklattan (a. oratoria).

k) Időnként népszerű vallástant és templomi énekeket.

B) A jogászati tanfolyamot gyakorlók szintén két éves tanfolyam alatt következő tudományokat hallgatták és tanulták:

a) A bölcsészet köréből aa) észjog-, bb) erkölcs-, és cc) észvallástan (ethico theologia).

b) A jogi tudományok köréből aa) római jog, bb) magyar köz- és magánjog, cc) jogtörténelem, dd) honi perrendtartás, ee) honi büntető törvény, ff) politica, gg) törvénykezési iránytan.

c) Természettan.

C) A vallástudományi (theologiai) szakosztály tanfolyama szintén két évig tartott, és köteleztettek az abban tanított tudományokat hallgatni és tanulni, kik papi pályára kívántak lépni, és kik az iskolában köztanítói és más iskolai hivatalokat akartak viselni. Minthogy a tanítói állomás jövedelmes volt: ez okon is sokan hallgatták ki a theologiai tudományokat, még olyak is, kik különben papi pályára nem szánták magukat.

A tanított tudományok voltak:

a) Hittudomány (dogm. theol.).

b) Ker. erkölcsstudomány (moralis theol.).

c) Ker. egyházi történelem.

d) Homiletika, és liturgika.

e) Zsidó és hellén régiségek.

f) Bevezetés a bibliai szent könyvekre.

g) Biblia-magyarázat összekötve a magyarázat szabályai esmertetésével.

h) Egyházi beszédek készítése és bírálása.

Kik ezen tudományokat végeztek, és papi szigorlatot

állottak: papjelöltek (theol. candidatus) lettek, és egyenesen papi hivatalra léphettek.

Az alsóbb tanulók osztályait, a felsőbb tanfolyamot is jól végzett deákokból kinevezett köztanítók (publicus praeceptorok) tanították. Ezek az iskolától kapott csekély fizetésen kívül tanítványaik által közvetlen fizettettek, önkéntes díjjal (promissio), melyekből oly szép összeg gyűlt, hogy az által a tanító ifju akár életet kezdeni, akár egy felsőbb tanpálya folytatására képes lett. A jó tanítók két évig is meghagyattak.

A felsőbb tudományokat hallgatókat a rendes tanárok tanították, kik fizetésüket közvetlen az iskolától vették.

II. 185 $\frac{1}{2}$ -ik tanévben létre jövén az octroyalt Thunféle gymn. tanrendszer, iskolánk is más alakot nyert, és tanügyi állapotunkat nagy változás érte. 1852-től fogva 1861-ig tanintézetünknek következő alkatrészei voltak:

1. Három osztályu elemi iskola.

2. Nyolcz osztályu gymnasium. És miután 1852-ben a theologia tudományok tanítását is az egyházi főtanács beszüntette, s a jogtudományokat sem lehetett tanítani:

3. Felállítottott egy két éves theologiai Praeparandia azok részére, kik főleg hittudományi, vagy jogi, és tanítói pályára készültek.

A) Az elemi iskolának főbb tantárgyai voltak:

a) Írás és olvasás.

b) Magyar nyelv.

c) Bibliai történetek, erkölcsi elbeszélések.

d) Föld- és terményrajzi előismeretek, s történelmi elbeszélések.

e) Számítan (főben és táblán) a törtszámokig.

B) A 8 osztályu gymnasium részére a tantárgyakat az ugynevezett „Entwurf“ szabta ki, melyek voltak:

a) Vallás, hitfelekezet szerint.

b) Latinnyelv, mely az első osztályon kezdve tanítottott mindenik osztályban fokozatos emelkedettségben.

c) Hellénnyelv, melynek tanítása a 3-ik osztályban kezdetett meg.

d) Német nyelv, mely mindenik osztályban tanítottott.

e) Magyar nyelv mindenik osztályban fokozatosan.

f) Mennyiségtan, aa) számtan mindenik osztályban fokozatos emelkedéssel, bb) mértan, mely már 2-ik osztályban megkezdett „Anschauungslehre“ cím alatt.

g) Földrajz és történelem. Ez a 4 alsóbb osztályban népszerűen, és rövidebben, a 4 felsőbb osztályban rendszere- sen és terjedelmesebben.

h) Terményrajz a 4 alsóbb osztályban népszerűen, az 5-ben rendszeresen.

i) Természettan a 3-ik 4-ik osztályban népszerűen, a 6-ik 7-ik 8-ikban rendszeresebben és terjedelmesebben.

k) Lélek- és gondolkodástan a 8-ik osztályban.

l) Az ausztriai birodalom statistikája a 8-ik osz- tályban.

Ezen tantárgyak mellett a szépirás-, rajz-, énektanítás is megvolt hetenként a kiszabott órákon stb.

C) A theologiai Praeparandiának tantárgyait képezték:

a) A bölcsészet köréből, melyek a gymnasiumban nem taníthatóak, tehát a lélek- és gondolkodástanon kívül a többiek. (Esmeret-, izléstan, észjog, bölcséleti erkölcs- tan, sat.)

b) Héber és hellén régiségek.

c) Héber és hellén nyelv.

d) Nevelés- és oktatástan.

e) Magyar irálytan.

f) Papi dolgozatok készítése.

A magas kormány közegei által csak a gymnasiumra ügyeltetett fel. Az elemi iskola, meg a theol. praeparandia egy- ház-főtanácsunk felvigyázása alatt állott.

III. 1861-ben megszűnt a Thun-féle tanrendszer, és tanintézeteink újabb átalakulást nyertek azon „Szervezet“ által, melyet (mint fennebb említettük) az egyház-főtanács által össze- hívott tanügyi bizottmány készített.

E szerint tanodánknak következő alkatrészei lettek:

1. Négy osztályból álló elemi iskola.

2. Hat osztályu középtanoda (gymnasium).

3. Két *) éves bölcselmi, és

*) 1861—1864 közti időben a bölcsészeti tanfolyam három évre terjedt. 1864-ben reducáltatott kettőre. Ez által némely tantárgyak kimaradtak, a többinek is a beosztása nem történt a legjobban.

4. Ugyanannyi éves jogi osztály.

A) Az elemi iskolában taníttatni határozottatott hetenként:

a) Vallás (biblia-történetek, erkölcsi elbeszélések, hit-tan elemei) mind a négy osztályban két-két órán.

b) Magyar nyelv: (írás, olvasás, beszéd-, gondolat-gyakorlatok, sat.) I-ső osztályban 14, II-ban 10, III-ban 9, IV-ben 8 órán.

c) Számtan: I-ben 4, II-ban 3, III-ban 4, IV-ben 3 órán.

d) Alaktan: III. IV. egy-egy órán.

e) Terményrajz: II. III. IV-ben két-két órán.

f) Elemi természettan: IV-ben két órán.

g) Földrajz: II. III. IV-ben három-három órán.

h) Történelem: (életrajzokban) III. IV-ben három-három órán.

i) Rajzolás elemei: III. IV. két-két órán.

k) Éneklés (egyházi, és világi énekek) mindenik osztályban két-két órán.

B) A középtanodában, szintén hetenként

a) Vallás: mind a hat osztályban, két-két órán.

b) Magyar nyelv, és irodalom: mindenikben, három-három órán.

c) Latinnyelv: I. oszt. 8, II. 7, III. 6, IV. 5, V. 5, VI. 5 órán.

d) Hellénnyelv: V. oszt. 7, VI. 6 órán.

e) Németnyelv: III. oszt. 8, IV. oszt. 6, V. oszt. 3, VI. oszt. 3 órán.

f) Földrajz: I. oszt. 3, II. oszt. 4, VI. oszt. 2 órán.

g) Mennyiségtan: (szám- és mértan) I. II. III. IV. V. oszt. három-három órán, VI. oszt. 4 órán.

h) Történelem: IV. V. oszt. három-három órán.

i) Természetrájz: IV. oszt. 4 órán.

k) Terményrajz: I. II. oszt. három-három órán, III. oszt. 2 órán.

l) Rajz: I. II. III. oszt. két-két órán, IV. oszt. 1 órán.

m) Szépirás: I. II. oszt. két-két órán, azontul rendkivül.

n) Ének: I. II. III. oszt. két-két órán, IV. oszt. egy órán.

C) A bölcselmi tanfolyamon I-ső osztályban, hetenként

a) Magyar irodalom története: egész évben 3 órán.

b) Latin irodalom, egész évben 3 órán.

c) Hellén irodalom, egész évben 3 órán.

d) Közönséges történelem: egész évben 8 órán.

e) Mennyiségtan: egész évben 5 órán.

f) Vegytan: félévben 4 órán.

g) Ásványtan: félévben 4 órán.

II-ik osztályban:

a) K. egyházi történelem: éven át 3 órán.

b) Latin- és hellén irodalom: egész évben 6 órán.

c) Honi történelem: egész évben 4 órán.

d) Természettan: egész évben 6 órán.

e) Állat- és növénytan: egész évben 3 órán.

f) Lélek- és gondolkodástan: egész évben 4 órán.

D) A jogi tanfolyamon hetenként.

I-ső osztályban:

a) Észjog és bölcselmi erkölctan: egész éven 4 órán.

b) Prot. egyházi jog: éven át 4 órán.

c) Politika: félévben 5 órán.

d) Államisme: egész évben 3 órán.

e) Növeléstan: detto 2 órán.

f) Váltójog: félévben 2 órán.

g) Peres ügyeken kívüli eljárás: félévben

3 órán.

h) Latin és hellén irodalom: egész évben 4 órán.

II-ik osztályban:

a) Honi köz- és magánjog s jogtörténelem: egész évben 8 órán.

b) Általános egyházi jog: félévben 4 órán.

c) Honi perrendtartás: félévben 4 órán.

d) Politia: félév. 4 óra.

- e) Észvallástan: félév. 4 óra.
- f) Oktatástan: félév. 2 óra.
- g) Latin és hellén irodalom: egész évben 4 órán.

De a jogtanítás 1871-ben történt megszűntével mindenik főtanodánk és így a miénk is elvesztették egyik alkatrészüket és csak a három első (elemi iskola, középtanoda, és bölcselmi két éves tanfolyam) maradt és van ma is meg.

Az említett osztályokkal, és tantárgyakból minden félév végén nyilvános közvizsgák szoktak tartatni.

Érettségi vizsgálat tartása 1852-ben kezdetett meg. 1861-ig a nyolcz osztályu gymnasiumot végeztek állhatták ki. 1861-től fogva, a két éves bölcselmi tanfolyam minden tantárgyait kellő előmenetellel végzett tanuló ifjak tehették és tehetik le ma is.

Az érettségi vizsgálatokon 1861-ig jelen volt mindig a magas kormány biztosa, a „Schulrath“. E hivatali minőségben tanodáinknál dr Salamon József szolgált. Azután az egyházi főtanács által kinevezett valamelyik iskolai gondnok vitte az ellenőrséget.

E tanodánál többnyire főgondnok Gyárfás Domokos, és némelykor Nagy Lajos algondnok urak voltak egyház-főtanácsai biztosok érettségi vizsgálatok alkalmával.

Az 1851-ben létre jött gymnasialis tanrendszer által megszaporodtak ugyan a tantárgyak és azok kezelése több ügyességet és gondot vett igénybe; de tanerőnk is nagyobbodott és erősödött. A terményrajzi tudományok tanítására 1856-ban egy rendes tanári szék állítottott fel. Segédtanárok is alkalmaztattak, kik nemcsak a latin és hellén, hanem a mellett a német nyelv, és más tantárgyak tanítására is (mint akademiták) egész képzettséggel bírtak. A városi alapítvány nyomán a helybeli ref. megye két papjában is derék szakférniakat nyer tanodánk. Az alsóbb osztályok köztanítói, — főleg miután Enyeden theológiát végzett és tanítói szigorlatot állott ifjakkól lehetett olyakat nyerni, és közvetlen a tanodától kezdték fizetésüket venni, — szintén elhivatásukat kellőbben esmerő ifjakkól állíttathattak ki. Így történt, hogy nemcsak a bölcselmi és jogi, hanem még a középtanodai osztályokat is nagyobb részt rendes, vagy segédtanárok, s alkalmas szaktanítókkal lehetett és tudtuk ellátni.

A czélszerű tanrendszer behozatala és az alkalmas tan-
erők közreműködése meg is tette a maga hatását. A latin, de
főleg a hellén nyelv tanítása, — valamint egyebütt, — ugy itt
is a közelebbi időkben nem űzetett ugyan oly nagy szorgalom-
mal, mint régebben, de azokban is tudott tanodánk mindig kellő
eléhaladást felmutatni; egyéb tantárgyak pedig oly szorgalommal
és előmenetellel gyakoroltattak, mint bármelyik más tanodánk nál.

A köteles tantárgyak mellett régóta virágzott mindig
tanodánk körében a hangászat (harmonia) és zenészet
(muzsika). A zenekar 1838-ban alakult. Fenntartására a tan-
uló ifjuság azóta, — különféle tisztességes utakon, — alapította
a fennebb említett zenepénzalapot, mely ma m. e. 2000
oszt. tőkével rendelkezik a zenetanító fizetésére.

Irodalmi és szavalati egylet is (önképző kör) még 1833-
tól fogva létezett és áll ma is.

Általán el lehet ismerni, hogy a szorgalom, igyekezet
elémозditására e korszakban, — egyéb érdekek mellett, — na-
gyon sokat tettek és tesznek a megszaporodott iskolai segélypén-
zek, ösztöndíjak, és jutalmak.

A mi a népességet illeti: erről e korszakban hitelesebb
felvilágosítással tudunk szolgálni; mert itt már találunk az al-
sőbb osztályokról is évi rendes kimutatásokat. Volt ezeknél fogva
tanodánkban:

(tanév végén)

183 ³ / ₃ -ban 627 tanuló.	184 ⁶ / ₇ -ben 509 tanuló.	185 ⁹ / _{6n} -ban 382 tanuló.
183 ⁴ / ₅ -ben 665	184 ⁷ / ₈ -ban 484	186 ⁰ / ₁ -ben 415
183 ⁵ / ₆ -ban 685	184 ⁸ / ₉ -ben —	186 ¹ / ₂ -ben 421
183 ⁶ / ₇ -ben 610	18 ⁴⁹ / ₅₀ -ben 40	186 ² / ₃ -ban 439
183 ⁷ / ₈ -ban 617	185 ⁰ / ₁ -ben 211	186 ³ / ₄ -ben 462
183 ⁸ / ₉ -ben 607	185 ¹ / ₂ -ben 305	186 ⁴ / ₅ -ben 467
18 ³⁹ / ₄₀ -ben 527	185 ² / ₃ -ban 308	186 ⁵ / ₆ -ban 460
184 ⁰ / ₁ -ben 567	185 ³ / ₄ -ben 295	186 ⁶ / ₇ -ben 419
184 ¹ / ₂ -ben 582	185 ⁴ / ₅ -ben 284	186 ⁷ / ₈ -ban 443
184 ² / ₃ -ban 601	185 ⁵ / ₆ -ban 240	186 ⁸ / ₉ -ben 461
184 ³ / ₄ -ben 561	185 ⁶ / ₇ -ben 360	186 ⁹ / ₇₀ -ben 447
184 ⁴ / ₅ -ben 563	185 ⁷ / ₈ -ban 324	187 ⁰ / ₁ -ben 376
184 ⁵ / ₆ -ban 549	185 ⁸ / ₉ -ben 388	187 ¹ / ₂ -ben 342

Általán a tanulók, keveset kivéve mind székely erede-

tüek, ev. ref. vallásuak. Más hitfelekezethez tartozók kevesen tanultak s tanulnak, s inkább is róm. catholicusok — évenként 5—10.

36. §.

Mindezek után, nem tehetjük, hogy záratékul tanodánk jelen (1873-ik) állásáról egy rövid statistikai kimutatást ne közöljünk.

I.

Igazgató- és tanító-személyzet.

a)

Gondnokok.

Mlgs Ugron János főgondnok.
Mlgs Gyárfás Domokos főgondnok.
Mlgs Sebesi István algondnok.
Tkts Nagy Lajos algondnok.

b)

Rendes tanítók.

Kis Ferencz.
Korondi Mózes rector.
Pataki Pál.
Szakács Mózes tanvezető.
(Egy hely üres.)

c)

Állandó szaktanítók.

Tiszt. Zajzon Ferencz és Tolvaly Zsigmond ref. papok.

d)

Segédtanár.

Bod Károly.
(Egy hely üres.)

e)

Köztanító van	8.
Műénektanító	1.
Közénektanító (az elemi és középt. 4 alsó osztályban)	8.
Írástanító	2.
Rajztanító	2.
Zenetanító	1.

Összesen a tanítótestület áll 29 személyből.

II.

A tanulók létszáma

(az 1873-ik tanévben).

a) A négy elemi osztályban	115.
b) A hat középtanodai osztályban	155.
c) A bölcsészeti két osztályban	35.
Összesen	305.

III.

Iskolai javadalmak.

E tanodánál a jó igyekezetű és magaviseletű tanulók részére következő segélypénzek és jutalmak vagynak alapítva :

*1. Segélypénzek.***a) Közösök.**

1. A Kis-féle segély, melyből kap évenként 50 tanuló, egyenként 25 frt 20 krt o. é.

2. A gr. Teleki Sámuel-féle, melyből kap öt tanuló, t. i. az öt közül kettő egyenként 14 frt o. é., három, egyenként 10 frt 50 krt o. é.

3. A Gál-féle ugynevezett cipó-pénz 175 frt o. é., mely a süttetési költség megkiméltése s több más nehézségek kikerülése tekintetéből mostanában mint koszt pénz szokott a tanulóknál között kiosztatni.

4. A gr. Korda-féle, a melyből négy szegény jó igyekezetű s magaviseletű tanuló kap egyenként 10 frt 50 krt o. é.

5. A Keszei-féle, melyből három szegény jó reményű tanuló részesül egyenként 12 frt 60 kr o. é.

6. A gr. Teleki Miksa-féle, melyből három nemes családból származott jó reményű tanuló részesül egyenként 40 frtjával o. é.

7. A gr. Kemény Sámuel-féle, egy tanuló számára, mely áll 5 frtból o. é. és 24 véka gabonából.

8. A Nagy Sándor-féle egy tanuló számára 5 frt o. é.

b) Családiak:

1. A Gazda-féle, egy Gazda nevű legközelebbi rokon tanuló számára, áll 96 frt 60 krból o. é.

2. A Bod-féle hasonlólag egy legközelebbi rokon tanuló számára, áll 28 frt 70 krból o. é.

3. A Gál-féle, két, t. i. egy Gál, és egy Kovács ágon lévő legközelebbi rokon tanuló számára, egyiknek-egyiknek 25 frt 20 krral.

2. Jutalmak.

1. A gr. Haller Ferencz-féle 12 darab arany, zene-jutalom, melyből évenként kap egy, a hegedűn legjobban játszó tanuló 4 darabot, egy másik a játszásban ezután következő, két darabot, egy a fuvolán legjobban játszó három darabot, egy azután következő egy darabot, egy, a vadász kürtön (Flügelhorn) legjobban játszó két darabot.

2. A gr. Haller Jánosné-féle 5 osztr. frt, zene-jutalom, a general-bassusban legjártasabb tanuló részére.

3. A Kis József-féle szépíráseerti jutalom 25 frt 20 kr o. é. egy legszebben író tanuló részére.

4. Hasonlólag a Kis József-féle 25 frt 20 kr o. é. jutalom egy a német vagy francia nyelvben legjártasabb tanuló részére.

5. A gr. Teleki Sámuel-féle 21 frt 35 kr o. é. jutalom egy az előjáróság által feladott tárgyról legjobb értekezést író tanuló részére.

6. A Gál Mihály-féle 25 frt 20 kr o. é. alapítvány, jutalomkönyvekre.

A fennebbieket szerint évenként kiosztatik a tanulók közt segély czim alatt összesen: 1880 frt és 24 véka gabona, jutalom czim alatt 76 frt 75 kr pénz, 12 darab arany és 25 frt 20 kr értékű könyv. A két czimen összesen: 1956 frt 75 kr pénz, 12 darab arany, 24 véka gabona és 25 frt 20 kr értékű könyv.

IV.

Vagynak még más segédforrások is. Segélyeztetnek a felsőbb osztályok tanulói:

1. Az innepi követségek (legatiók) által. Jelenben az innepi követet járató megyék száma 50—60. A legatumok különbözők, de bejön azokból évenként a három sátoros innepen 1600—1700 o. é. frt.

2. Magántanítás által. A négy elemi, és a középtanodai négy alsóbb osztály növendékei mellé a bölcselmi osztályok deák ifjaiból magántanítók alkalmaztatnak. A szolgatánulók nem fizetnek a magántanításért külön díjt, csak az ugy-

nevezett „tanítványok“. A magántanítási díj 10 o. é. forint egy évre. Kosztadás tanodánkban nincs meg. Általán a tanulók nagyja, apraja, gazdagja, szegényje *expositión* él.

3. Egy nevezetes segélyzet még az, hogy az *expositionáriusok* által évenként több szolgatanuló, a szolgálattételekért, elláttatik naponta kenyérrel, leves-, húsosétellel, fűtéssel, világítással, és ezek mellett ingyen magántanítással, stb.

V.

D í j a k.

1. Békebelezési díj: 1 forint o. é.-ben.

2. Lakdíj: A földszinti és elsőemeleti (u. n. alsó és középső sori) szobákban egy fennálló ágyhely díja 4 o. frt. Egy karikás ágy helye 2 o. frt. A második emeleti (u. n. felső sori) szobákban pedig csak fél annyi.

Künn lakó tanulók egy forintot fizetnek romdíj czim alatt.

3. Köztandíj: Az elemi I. osztályban tanulók nem fizetnek köztandíjt.

A II. III. IV. elemi osztályban a köztandíj egy évre 4 o. frt.

Az I. II. III. IV. középtanodai osztályban 5 o. frt.

Az V. VI. középtanodai és az I. II-ik bölcselmi osztályban 10 o. frt.

4. Közvilágításra fizet minden tanuló egy évre 20 krt.

5. A középtanodai V. osztályba lépők könyv- és tan-szertári díj czímen fizetnek 1 o. frtot.

6. A négy elemi, és a középtanodai négy alsóbb osztályok tanulói a kiveendő bizonyítványért fizetnek 1 o. frtot; a felsőbb osztálybeliek 2 o. frtot.

Érettségi bizonyítvány díja 4 o. frt.

7. A magántandíj a tanítványi minőségben levő tanulótól egy évre 10 o. frt. A szolgatanulók magántandíjmentesek.

Az iskolai előljáróság a lak- és köztandíjt évenként 50 olyan tanulónak, ki szegény sorsu és jó igyekezetű, el szokta engedni.

Z Á R S Z Ó.

Ezekben kívántam a székely-udvarhelyi ref. főtanoda történelmét rövidben megírni, elérteszteni.

A szorgalom — a jó akarat, nem hiányzott. Az ügybuzgalom megvolt.

Lehetnek mégis — megvallom — e kis munkámban hézagok, tévedések.

Azt az adatok hiánya, ezt az ut járatlansága okozhatták. Egy utándolgozás, vagy egy más író mindent helyre hozhat.

Huszonnyolcz éve maholnap, hogy, mint rendes tanár, e tanodánál szolgálok. Életem nagyobb, fontosabb részét ennek áldoztam fel.

Megértem, átéltem ennek újabb korszakát. Hordoztam terhét, osztoztam örömeiben. Láttam az oláhot, osztrákot tanodánkra ülve, nehezülve. Elkisértem, könnyes szemekkel tanártársaimat fogságra.

Isten kegyelméből — — — — bántatlan maradtam.

Mindent túléltem.

Tanodánk, mint phoenix hamvaiból, újra feltámadt.

Én is — — — — élni kezdettem. Munkálkodásra tért, helyet nyertem.

De — — — — már nekem is az est közelget. A szomorú éjszaka sincs messze.

A munkás ereje lankad, pihenést vár.

A pályafutásnak maholnap vége lesz.

Futottál-e úgy, mint az apostol mondja magáról?

Kérdem magamtól. Nem felelek, nem tudok felelni.

Feleljen a közvélemény, a jók ítélete.

Biráljon a későbbi kor.

Egyebet nem mondhatok: Isten áldja meg a székely nemzet kebelében, földén e „rózsabokrot“. Védje az idők viharaitól. Adjon melléje mint eddig, úgy ezután is, buzgó, kegyes, szelid ápolókat, pártfogókat, hogy legyen élete örökké tartó, s viruljon a nemzet, a haza, és egyház díszére, javára az idők végeig!!

OKMÁNYTÁR.

I.

(A 12-ik laphoz.)

Én Bethlen János szemem előtt viselvén, hogy az Isten a világi mulandó jókban csak safárrá tett keresztyén kötelességemnek megakarván vékony tehetségem szerént felelni, testamentumomba hattam volt az udvarhelyi orthodoxa scholának 1000 aranyat, de mivel az jó Istennek ugytetszett, hogy egy kevésel hátrább haladjon életemnek vége, a mely dispositiot akkor tettem volt, életemben akarom véghez vinni, bizonyítván a sziveket által látó Istennel, hogy ez aránt semmi világi dicsőségnek keresése avagy egyéb tekintet nem visel, hanem a mennyi töllem gyarlóság alá vetett embertől lehet, Istenhez, s annak ecclesiájához való keresztyén kötelességemet viseltem előttem: az mely ezer aranyat a felső bányai ecclesiának interesre elsőbben, az szegény Istenben elnyugodt első leányom Bethlen Sofia számára adtam volt, kit Isten elvévén, ujabban ugy contrahaltam felső bányai ecclesiával, hogyha azt a summát életemben fel nem venném, szályon az udvarhelyi orthodoxa scholára immediate minden abbeli jussomat adom s ajándékozom jó szívvél s lelki örömmel a megnevezett scholának, nem tartván semmi jussomat fenn benne, lelkére kötöm az fiannak Bethlen Miklósnak, hogy annak a scholának több curatorival együtt viseljen gondot rea, annak a summának interesse erogálodjék rendesen arra a szükségre. Mely dolognak nagyobb erősségére az felső Bányai Ecclesia obligatióját is mostan kézbe adtam. Datum in N. Teremi die 15 Martii anno dmni 1670.

P. H.

Bethlen János.

II.

(A 13-ik oldalhoz.)

Michael Apafi Dei gratia princeps Tranniae, partium regni hungariae Dnus, et Siculorum Comes, et caet. Fidelibus nostris universis, et singulis cujuscunque status, conditionis, gradus, honor. ordinis, officii, dignitatis, et praeminentiae functionis, hominibus ubivis in ditione nostra constitutis, et commorant.

Signanter autem Capitaneo, et judici regio supr. vice iudicibus-
que Regiis, et Curator. Ecclesiae Reformatae sedis siculicalis, et
oppidi Udvarhely praesent. nros visur. nobis dilectis salutem, et
gratiam nostram: Nem kicsin fájalmunkal értjük, hogy sokan
hiveink közül, a mint másutt, ugy kivált képpen Udvarhely szé-
kben magok keresztyénységekkel nem gondolván, azon udvarhelyi
scholánkban tanoló jó reménység alatt nevedő ifjakot (olyan
praetextus alatt, mintha csak a jobbágyságot kerülnék) az tisz-
tességes tudománynak tanolása mellől elvonni akarják, őket ül-
dözik, kergetik, sonyorgaták annyira, hogy a scholábólis az meg-
fogattatásnak félelmétől viseltetvén, ki menni aligh merészelné-
nek, melyet némelyek kivált képpen vallásunkan kívül valok
közzül elkövettenek s. továbbis igyekeznek menni ilyen szándo-
kokban, akarván azért az olyan tanulókat fejedelmi kglis protec-
tionk alá vennünk; paraucsolljuk kegyelmesen — — serio min-
den rendbeli hiveinknek valakiknek azolyan tanolok közzül tes-
timonialisok leszen, fide mediante adatva, az mesterektől, vagy
Lelki pásztoroktól, hogy tudniillik a tisztességes tudományok ta-
nolásában, és nemcsak a jobbágyság kerülésében forgolodnak,
megháboritani sem ben az scholában, sem azon kívül ne meré-
szelljék, másoknak is meg ne engedjék, egyébiránt, ha kiket olya-
nokat érthetünk, bizonyosok legyenek benne, hogy vallásunk ellen
valo vakmerő cselekedetekért méltó animadorsionkat el nem kerü-
lik. Secus non factur. Praesen. perlectis, exhibent. restitutis. Da-
tum in arce nostra Fogaras die vicesima mens. februar. anno Dni
Milesimo Sexcentesimo Septuagesimo primo.

Apafi.

P. H.

III.

(A 14-ik laphoz.)

Michael Apafi Princeps transilvaniae, partium regni hunga-
riae dns, et siculor. Comes. fidelibus nostris Generosis. Gregorio
Gillányi de Berniczháza Decimar Fiscalium supremo, et Petro Al-
vinczi universon. bonor. nostr. in Trannia Praefecto ac Decimar Fis-
calium vice Arendatoribus nobis dilectis, salutem et, gratiam nos-
tram. Ennek előtte valo esztendőkbén, néhai Tekintetes Nemzetes
Szentpali János uram birván Udvarhelyszékben levő Udvarhely
várát hozzá tartozó josszággal együtt, az aszszony, néhai Tekintetes
Nemzetes Bornemisza Susánna Aszszony ő kgylme, keresztyén in-
dulattýából ugyan ott a városon levő, az várhoz valo malom jö-
vedelmének fele részét conforalta volt az ott levő Reformata scho-
lához melynek birásában Fejedelem aszszony szerelmes atyánkfia
mind eddig megtartotta ugyan. de hol az árviz. hol pedig egyéb
akadályok miatt, az malomnak gyakorta akadályoztatása lévén,
hogy az miatt részek szerént valo proventusra nézve meg ne fo-

gyatkozzanak tecett az helyett a' malombeli fele rész vám proven-
tus helyett az Kóhalomszéki felső processusból az meg irt udvar-
helyi Reformata scholához huszon öt köből buzát annuatim ajál-
nunk, ugy hogy a' malombeli jövedelemhez semmi praetensiojokat
ne tartsák. — Igy értvén azért kegyelmetek ez iránt valo kegyel-
mességünket annak idejében, az meg irt Kóhalmi felső processus-
ból azon Reformata scholához deputalt huszon öt köből buzát, az
oda valo vice dézmás által annuatim minden fogyatkozás nélkül
szolgáltassa ki. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti
restitutis. Datum in castro nostro Radnot, die vigesima octava
mens. Augusti — Anno Dni millesimo sexcenteso septuagesimo
quarto —

Apafi.

P. H.

IV.

(A 14-ik laphoz.)

Canones scholae udvarhellanae.

I. Can. Quoniam Dei benignitate et Patronorum pio Zelo Schola Orthodoxa Udvarhelyana beneficiis ac docentium discentium-
que numero aucta, et in altiorem statum evecta est, ideo cura etiam ejus et gubernatio majorem quam antea sollicitu-
dinem, et congruam eam moderantium ac constitucutum persona-
rum subordinationem requirit, ut ita sine scandalo et impedimento
lilium illud inter spinas ad dei gloriam, Ecclesiae ac Reipublicae
emolumentum florere ac virere possit.

II. Can. Beneficia tam aute-hac a' celsmis Principibus, ut
et aliis Patronis in usum dictae Scholae collata, quam in posterum
conferenda cum recens collata Spectabilis ac Generosi Domini Do-
mini Johannis de Bethlen quinque millium florenorum Hun-
garicalium Summa in unam summam redigantur, et prout maxime
e re videbitur, in usum dictae schola prudenter et pie inpendantur;
haec tamen veterum et recentium beneficiorum commixtio, absque
praepjudicio Ecclesiae esto.

III. Can. Curatores gubernandae ac protegendae scholae
tam Politici, quam Ecclesiastici viri boni, pii, et Zelosi delegun-
tor; Politicorum Curatorum in numerum semper duo Ecclesiae
Udvarhelyanae cives boni viri cooptantur. Ecclesiasticorum autem
Curatorum unus sit eiusdem Ecclesiae Pastor, ac senior, cui eius-
dem Dioeceseos duo Ministri adiuncti sunt, et Curatorum titulo
gaudento.

Sed nihil hi sine illis, et vice versa quidquam immutanto
aut causas alicujus momenti, quae Scholae cives concernunt, iure
decidunt.

IV. Can. Proventus scholae percipere et erogare politicorum
curatorum esto, neque Ecclesiastici se ullatenus externae illi solli-

citadini implicanto, iuxta illud: Act: 6. 2. et 2. Timoth. 2. 4. Hinc etiam numeri Alumnorum ut et Rectoris ac Praeceptorum stipendy auctio vel diminutio in arbitrio curatorum imprimis Politicorum esto.

Rectoris et Praeceptorum vocatio ac conductio omnium curatorum consensu fiat.

V. Can. Ecclesiastici curatores invigilent summopere, ut pietas in schola exerceatur studia ferveant, haereses et prophanitas exulent: Examini publico interesse studeant, dignos laude, indignos correctione et castigatione, quemque Docentium et discen- tium pro merito tractent ac excipiant.

VI. Can. Quoad mores, visitatio Scholae senioris esto, Rector tamen primarius solius Episcopi aut superattendentis visitationi subesto.

VII. Can. Praeceptores et tota Scholae civium multitudo immediate a' rectore dependeat, nec quenquam in Album studiosorum referre, aut inde delere alii fas esto. Ludi magistros in pagos, aut ad Nobiles data vocatione exmittere, alius quisquam nec Curator, nec praeceptor praesumat, solius id Rectoris in auctori- tate situm esto.

VIII. Can. Novam docendi methodum aut novos Autores recipere sine Curatorum Consensu nemini fas esto.

IX. Can. Publicus in Templo Dei cultus et funerum elatio, quanto Studiosorum numero celebretur, quibus horis quid doceatur, de eo Curatores cum Rectore unammi consensu statuunt, nec id vel Dioeceseo seniori, vel cuiquam omnino, quod publica curato- rum auctoritate sanctum est, immutare fas esto.

X. Can. Praeceptorem in Ecclesia pro se alito ut qui alias ab omni scholae cura et ejus sustentationis onere immunis est.

XI. Can. Ne a' Jesuitis gratis docentibus et gratis nocenti- bus vincamur, pro publica institutione nec Rectori nec Praecepto- ribus, ab ullo cujuscunque tandem ille Religionis sit stipendium accipere licitum esto. Cum ea sit mens primary et munificentissimi Patroni.

V.

(A 20-ik laphoz.)

Nos Gabriel dei gratia sacri romani Impery et Trans- sylvaniae Princeps, Partium regni Hungariae Dominus, Siculorum Comes, et Oppoliae, Ratiboriaeque Dux. Memoriae Commendamus sat. Quod in anno praesenti 1626 die 27 July: Jeőne mieleőnkben Udvarhely varossaban Iako Nehai Bekesi Janosne Szeőcz Soňa asszoni az Praedicator hazahoz: Es maga szabad akarattiból mi eleőtünk teőn ilyen vallást es testamentumot az eő Udvarheli Varosban valo háza es eőreőksege feleől — — — — — az mely residentiam es azon valo epületem vagion, akar mi nevel

neuezendő legien, az egy summaban mindeneket hagiok es vallok vallasomon leueő Praedicatorrol praedicatorra parochialisnak kik ez helyben vadnak es lesznek: irrevocabiliter in perpetuum. Melynek egy feleől Vicinusa Semien Ferencz, mas feleől Konta Péter Udvarhelyek, hac conditione hogy valamegh az Ur isten ez vilagban eltet bekevel niughassam benne stb.

Szőcs Zsófia ezen testamentumára fejedelmi Consensust kér Bethlen Gábor fejedelemtől 1626-ban, és Bethlen Gábor megis adja a Consensust, hogy t. i. Szőcs Zsófia jószága minden hozzá tartozókkal az ő vallásán levő Seniorinak és Successorainak lakhelye és birtoka legyen.

Az okmány kelt 1826-ban Aug. 22-én. Fejérvár (Alba-Julia) városában.

Aláírva sajátkezüleg Bethlen G.-tól és a fejedelmi pecséttel megerősítve.

VI.

(A 18-ik laphoz.)

Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae partium regni Hungar. Dominus, et Siculorum Comes etc. Fidelibus nostris universis et singulis cujuscunque status, conditionis, gradus, honoris, ordinis, officii, dignitatis, praeeminentiaequae functionis hominibus Signanter vero Capitaneo et Judici Regio Supremo, Vice Judicibusque Regiis, Juratis Assessoribus ac Notario Sedis Siculicalis Udvarhely, Cunctis etiam aliis quorum interest, vel intererit, modernis et futuris, quoque pro tempore constituendis, nobis dilectis salutem et gratiam nostram.

Ennek előtte való időkben az udvarhelyi orthodoxa Religio levő ecclesiának lévén olyan ususa, hogy az városi schola Mestert esztendőnként marasztották, avagy ha kiment, mást fogadtak boldogh emlékezetű praedesessorinktől az soo Aknákról rendeltetett Salariumra és magoktól járó fizetésekre, mely két rendbeli Salarium az egyházfiak által procuraltatott, az városi Mester is az scholában tanított, a Templomban éneklet, az halotti temetésen tanítványival edgyütt jelen volt és Cantorkodott; ha peniglen eneklésre szava nem volt, illendő cantort tartot maga fizetesin, mely usus hogy ennek utanna is az szerint observáltassék azon ecclesiában kigyelmesen annualtunk az levelünk által, ugy hogy ha mi jobbitásnak kelletnék lenni abban az ecclesiában annak az Széknek nem más tisztei által legyen, hanem az praedicatoroknak és püspök uramnak értesítéséből és az gondviselőkkel megh edgyező köz tetszésből legyen minthogy az ilyen dolgokról bizonyos Canonok is vagyon eő keglmőknek. Azért így értvén ki ki ez keglmes annuentiankat lenni, az eddig observáltatott jó usust bontogatni ne

mereszéjék, hanem kövessék a szerent az mint eddigh volt. Secus non facturi. Praesen' perlectis exhiben' restitutis. Datum in Arce nostra Fogaras die vigesima Mens. Februar, Anno Domini milesima Sexcentesima septuagesimo primo.

Apaft.

P. H.

VII.

(A 19-ik laphoz.)

Synodi Generalis Nagy Enyedini celebratae Approbatio.

Canones hos a' Generosissimo Dno Dno Joanne de Bethlen Regni Cancellario celsissimi Principis intimo Consiliario, ac comitatús Albensis supremo comite, collegy N: Enyediensis primario curatore, scholae denique Udvarhelyianae Patrono munificentissimo, eiusque filio scholae praenominatae curatore, nec non sedis eiusdem Siculicalis Udvarhely capitaneo supremo, Ecclesiae ac scholae Patrono fervido, generoso dmo dno: Nicolao de Bethlen exhibitos nostra Synodi Generalis Autoritate sancimus ratificamus et approbamus temperatos tamen et Conformatos canoni 92 Transylvan. ut et 28 a' Nationali synodo Szathmariensi condito. Dominus Deus pios piorum virorum conatus successibus beet felicibus. Amen.

Ex Congregatione Generali Nagy Enyediensi

An: D 1671 die 15 Juny

Per manum jurati Notarii publici

Casparus Tíssabéczi.

A nyomtatás alkalmával keletkezett főbb hibák.

- Lap 4. A 16—17-ik sorban: történelmi tanár, javítandó:
történelem tanára.
- Lap 18. *) jegyzésben: 4, javit. 6.
- Lap 19. *) jegyzésben: 1, javit. 7.
- Lap 22. E szavak: aranyozott érclemezből készített, ekként
igazítandók: a gula előoldalán kőből faragott,
és fejezre festett.
- Lap 27. *) jegyzésben: cot concluserum, javit. et caet. con-
cluserunt.
- Lap 51. Egy néhány példányban Kis G. születése évszámá-
ban a hátulsó két szám megcserélődött⁴
javit. 1738.
- Lap 77. Alól a második sorban: urbéri, javit. széki.
-

